



סקירת מלחמת העצמאות

מטרות, שלבים, מערכות ותוצאות

המחלקה להיסטוריה | צבא ההגנה לישראל

מלחמת העצמאות – מטרות, שלבים, מערכות ותוצאות

אלחנן אורן*

המהפך – מ'מאבק' למלחמת העצמאות, קיץ-סתיו 1947

סקירה זאת עוסקת בגורמים הישירים לפרוץ מלחמת העצמאות, בוחנת את מטרות הערבים והיהודים לקראת המלחמה ובמהלכה, ומעריכה את תוצאותיה הישירות. תוך כדי הדיון בצד היהודי מוקדשת תשומת לב לפועלו של דוד בן-גוריון, ששימש בתחילת המלחמה כיו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, והחזיק גם בתיק הביטחון, ועם כינון הממשלה הזמנית היה לראש הממשלה ושר הביטחון.

ב-29 בנובמבר 1947 החליטה עצרת האו"ם, בה מיוצגות כל המדינות החברות בארגון האומות המאוחדות, על פתרון שאלת ארץ-ישראל באמצעות "חלוקה עם אחדות כלכלית". ארצות-הברית וברית-המועצות חברו יחד לתמוך בהחלטה זו, ורוב של יותר משני שלישים התלכד סביבה. ההחלטה קראה להקים שתי מדינות, יהודית (ב-55% מהשטח) וערבית (ב-45% מהשטח), כשלאו"ם יועדה השליטה במובלעת בירושלים ובבית-לחם. למחרת היום אחזו ערביי הארץ בנשק, ועד מהרה החמיר העימות והפך "ממאורעות למלחמה"¹.

החלטת האו"ם סימנה את שיא הישגיו של ה'מאבק' היהודי-ציוני, שנפתח בסתיו 1945 בהדרכת הסוכנות היהודית - ההנהגה הנבחרת והממשלה בדרך של התנועה הציונית. המאבק נגד מדיניות הספר הלבן הבריטי ולמען עצמאות יהודית, שכלל העפלה, התיישבות ומשא-ומתן מדיני, לווה בפעולות לחימה (המושג 'מאבק' רווח במשמעות כפולה: במובן הרחב הוא חל על מכלול דרכיו, ובמובן הצר – על האחיזה בנשק. כאן נייחד ללחימה את המונח "מאבק האש").²

המאבק היה רחוק ממלחמה או ממערכת גרילה, ואף ממרד. 'מאבק האש' כוון בעיקר לאבטחת ההעפלה וההתיישבות. בלחימה זו פעלו כוחות קטנים, ומפקדת 'תנועת המרי העברי'³ הגבילה בדרך כלל את מספר הפעולות והיקפן, כדי למנוע תגובות דיכוי. המאמץ העיקרי רוכז בהעפלה גוברת והולכת של רבבות עולים,

* ד"ר אלחנן אורן היה חוקר במחלקה להיסטוריה בצה"ל. הסקירה התפרסמה ב: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט דיון מחודש**, העמותה לחקר כוח המגן וההוצאה לאור משרד הביטחון, 2004.

¹ יוסף אוליצקי בספרו: **ממאורעות למלחמה - על ה"הגנה" בתלאיבי בעת מלחמה**. תלאיבי 1949, מיטיב לתאר את התפתחות המלחמה בתחילתה.

² על הגדרת ה'מאבק', שלביו ודרכיו ראו בספרי, א' אורן, **התיישבות בשנות מאבק - אסטרטגיה יישובית בטרם מדינה - 1936-1947**, ירושלים 1978, עמ' 139-149. מאפייניו העיקריים היו המרות הלאומית והשימוש המרוסן בנשק. קדמה ל'מאבק' ההעפלה, שנפתחה בקיץ 1945, אבל ללא שימוש בנשק. את רוב המבצעים הצבאיים יש ליחס ל'תנועת המרי העברי' שהוקמה באוקטובר 1945, ובה חברו אצ"ל ולח"י אל ה'הגנה' והוחל במאבק אש מתואם. לפני כן שללו אצ"ל ולח"י את מדיניות ההנהגה ופעלו בניגוד לה: לח"י חידש את פעולתו ב'1943, ואצ"ל הכריז על מרד ב'1944. 'תנועת המרי העברי' נתפרדה אחרי הפיצוץ במלון 'המלך דוד' ב'22.7.1946. מאז הוגבל 'מאבק האש' של ה'הגנה' בעיקר לחבלת ימית. אצ"ל ולח"י חזרו לפעול כדרכם.

³ בראש מפקדת 'תנועת המרי העברי' עמד יצחק שדה. הפעולות תואמו בין קציני המבצעים של הארגונים לאחר שראשי הארגונים הסכימו ביניהם על חלוקת המשימות. המפקדה היתה כפופה לגוף ציבורי חשאי, ועדת X, שהורכבה מטעם הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, וששת חבריה אישרו את תוכניות הפעולות שהציעה המפקדה.

ובמבצעי התיישבות רחבים — שהבולטים בהם היו העלאת 11 הנקודות בנגב במוצאי יום הכיפורים תש"ז (5-6 באוקטובר 1946), והנחת צינורות המים מנירעם לנגב בשנת 1947.

בפברואר 1947, כשהודיעה ממשלת בריטניה שהיא תעביר את בעיית ארץ-ישראל לאו"ם, הוסט הדגש במאבק מהמרי נגד הבריטים אל המאמץ למען החלטת רוב חיובית באו"ם. ההעפלה הוגברה, והגיעה לשיאה בקיץ 1947, בהפלגת האונייה 'יציאת אירופה תש"ז' — 'אקסודוס' בלע"ז, לנמל חיפה, ובמאבק הנחוש של מעפיליה שגורשו מחופי הארץ בחזרה לאירופה. הקונגרס הציוני הכ"ב - הכינוס העולמי של הנציגים הציונים שהתקיים בפראג בדצמבר 1946, בחר בדוד בן-גוריון ליושב ראש ההנהלה הציונית. את פעולת ה'הגנה' כיוונה עד אז המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, שבראשה עמד משה שרתוק (שרת). אולם אחרי הקונגרס נטל בן-גוריון את האחריות האישית ל'תיק ביטחון' חדש, לקראת העימות הצפוי, כשהוא נושא בכפל תפקידים — כראש ההנהלה וראש המחלקה לביטחון. ביוני 1947, בעוד מאמצי המאבק מרוכזים בהעפלה ובהתיישבות, ראה בן-גוריון לנכון להדגיש בפני מפקדי ה'הגנה':

המערכה שבין הציונות ובין מדיניות הספד הלבן היא ביסודה מדינית ולא צבאית, וגם פעולות צבאיות הנדרשות מזמן לזמן במאבק מדיני זה, אינן אלא לשם חיזוק המערכה המדינית. במערבה זו הארגון (ה'הגנה') הוא רק אחד הגורמים שבתוך העם היהודי, ורק מאמץ כולל של היישוב והעם — בשטחי היצירה ההתיישבותית, ההעפלה, המאבק (מאבק האש), המערכה המדינית בזירה הבינלאומית — יכריע את הכף.⁴

מדינות ערב, שהתאגדו לקראת סוף המלחמה בהשראה בריטית והקימו את 'הליגה הערבית', ניסו לכלול את ערביי ארץ ישראל בארגון הבין-ערבי. אולם 'הליגה הערבית' התקשתה בארגוןם ובהסדרת ייצוגם של ערביי ארץ ישראל (בין השאר, מפני שבריטניה מנעה את שובו של המופתי⁵ ארצה, לאחר שעשה בארצות 'הציר' בעת המלחמה).⁶

המדיניות הבריטית בארץ בשנות המאבק היהודי הושפעה מהחשש פן הערבים יתקוממו בנוסח 'המרד הערבי' של 1936-1939, אם בריטניה לא תפעל ביד חזקה נגד 'מאבק האש' וההעפלה. הערבים כמעט לא הפריעו לנחיתת המעפילים; כוחות פלמ"ח פוצצו, ב'ליל הגשרים' (16-17 ביוני 1946), 11 גשרי רכבת וכביש

⁴ ד' בן-גוריון, "ההגנה לקראת הבאות" (הוראות למפקדה), 18.6.1947, בתוך: **בהילחם ישראל**, תל-אביב: תשי"א, 4 (להלן: בן-גוריון, **בהילחם**), עמ' 15.

⁵ במשרת 'המופתי' של ירושלים החזיק בשנות העשרים והשלושים חאגי אמין אלחוסייני, שהוכר כמנהיג הקיצוניים בתנועה הערבית הלאומית. הוא גורש מהארץ לאחר 'המרד הערבי הגדול' ובשל נטייתו למדינות 'הציר'. במהלך מלחמת העולם השנייה פעל לטובת המשטר הנאצי בגרמניה ולאחר תום המלחמה הוחזק ב'מעצר בית' בצרפת. ביוני 1946 נמלט ממעצרו בצרפת והגיע לקהיר בה התקבל בכבוד רב. הימלטותו מהמעצר התקבלה בהתלהבות רבה של הפלסטינים שהמשיכו לראות בו כל העת את מנהיגם.

⁶ על התארגנות 'הליגה הערבית' וניסיונה לארגן ולשלב את ערביי הארץ, ראו יעקב שמעוני, **מדינות ערב בימינו**. תל-אביב 1965 (להלן: שמעוני, **מדינות ערב**), עמ' 176-179; הנ"ל, "הערבים לקראת מלחמת ישראל-ערב, 1945-1948", מערכות, 230, עמ' 31 ואילך (להלן: שמעוני, **הערבים**). עוד ראו: אברהם סלע, "הערבים הפלסטינים במלחמת 1948", אצל משה מעוז ובן ציון קדר (עורכים), **התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה?**, תל-אביב: 1996, עמ' 128-136.

בעומק המרחב הערבי; בתוך עכו הערבית הבקיע כוח של האצ"ל אל הכלא, שבו היו כלואים אנשיו ואנשי לח"י, ושחררם. ב-1947 ניכרה תסיסה בין הערבים ואירעו כמה פיגועים.⁷ אולם בדבריו למפקדים ביוני 1947, בעת שהאו"ם שיגר ארצה ועדה מיוחדת, הורה בן-גוריון לראשי ה'הגנה' להיכון למלחמה בחזית הערבית: "הועמדנו לא רק בפני מזימת פרעות של המנהיגות הערבית בארץ, אלא גם בפני תוקפנות איבה של שליטי מדינות ערב, ועלינו להיכון לחזית זו בכל הרצינות והדחיפות".⁸ הוא תבע שה'הגנה' תכשיר את עצמה להדוף תוקפנות בין-ערבית, וניסח מטרה למלחמה כזאת: "להגן בהצלחה לא רק על יישובים יהודיים ועל היישוב העברי בארץ, אלא, בשעת הצורך גם על הארץ ועל עתידנו הלאומי בתוכה".⁹

הדברים נאמרו עוד לפני שהוצע פתרון מדיני לשאלת ארץ-ישראל, ויש בהם ביטוי ראשון מכליל של מטרת המלחמה היהודית, אם הערבים יפתחו בה. יוער כאן, שבמושג 'מטרת מלחמה' לא נכללו מאוויים לאומיים כמוסים או מוצהרים, ולא תוכניות מבצעיות שהוכנו במטות הצבאיים לאפשרויות משוערות, אלא רק קביעות מדיניות להגשמה, שבוטאו בהנחיות למטכ"ל ובפקודות כלליות אסטרטגיות ואופרטיביות.

כאשר התווה בן-גוריון את הקו לקראת מלחמה, הוא היה בן 61. מפקדי ה'הגנה', שהוא הירבה עתה לעשות במחיצתם, כינוהו 'הזקן' אולם השתאו למצוא בו תעצומות מרץ כשל אדם צעיר בגופו — אף כי גבו הציק לו — והתפעלו מחזונו המפליג. היו ביניהם שפקפקו ביכולתו לראות נכוחה את המציאות הביטחונית. כאשר ביקש להציג לפניו את נתוני החימוש המצוי - לעומת הדרוש — הוא קיבל מספרי רובים, תת-מקלעים, מקלעים ומרגמות, והם תמחו עליו כאשר התריס נגדם: 'ומה בדבר טנקים, תותחים, אווירונים...?'¹⁰

ועדת אונסקו"פ, ועדת החקירה המיוחדת של האו"ם לעניין ארץ-ישראל, הגישה את המלצותיה בסוף אוגוסט 1947. בספטמבר הודיעה בריטניה כי לא תסייע להגשים החלטה שלא תהיה מקובלת על הערבים והיהודים, וכי תפנה את הארץ. מדינות ערב איימו בפעולה צבאית.

באו"ם ציפו עדיין שבריטניה לא תטיל וטו, ושמדינות ערב יקבלו את דין הרוב ויימנעו מתגובות אלימות נגד החלטת הארגון שהן חברות בו (זאת, מכוח הצטרפותן לאו"ם ממש לפני גמר המלחמה באירופה). בריטניה העריכה שכוחות המגן העבריים ידבירו במהירות ניסיונות התנגדות של ערביי הארץ, ויוכלו להשתלט על כל הארץ לאחר הפינוי הבריטי. נציגי הסוכנות היהודית טענו, שאם יתערב צבא זר יהיה

⁷ על הכנות הערבים לעימות ועל מדיניות בריטניה — ראו Haim Levenberg, *Military Preparations of the Arab Community in Palestine, 1945-1948*, London 1993 (להלן: לבנברג).

⁸ בן-גוריון, **בהילחם**, עמ' 14. ההדגשות במקור

⁹ שם, עמ' 15, ההדגשות במקור

¹⁰ על בן-גוריון המנהיג והאדם במלחמה ראו מאמרי, "דוד בן-גוריון במלחמת העצמאות", **סקירה חודשית**, 1 (1986), עמ' 19 ואילך (להלן: **בן-גוריון במלחמה**).

האז"ם חייב לפעול בכוח צבאי נגד התוקפן, מתוך ההנחה, שיגויס כוח בינלאומי כדי לקיים את סמכות האז"ם.¹¹

ציפיות אלה נגוזו נוכח האש שנפתחה כבר למחרת ההחלטה, ב־30 בנובמבר. אוזלת ידו של האז"ם נתגלתה במלואה: לא הוקם כל כוח לאכוף את החלטתו, וכאשר שוגרה ארצה יועדת ביצוע¹² שלל ממנה השלטון הבריטי כל אפשרות של פעולה. היישוב נאלץ לגייס את כוח האדם והמשאבים שלו (בנובמבר 1947 עמדו לרשות ההנהגה וה'הגנה' רק 560 אנשי מנגנון הקבע, כ־2,100 חברים וחברות בפלמ"ח המגויס, ו־1,800 נוטרים של משטרת היישובים, תחת שליטתה המוגבלת).¹³

בעת החלטת האז"ם עמד לרשות הבריטים בארץ חיל מצב בן 100,000 איש בקירוב, שהיה עשוי להתערב בכוח, אך משימתו העיקרית הייתה לפנות את הגייסות והציוד ולאבטח את פינוי המינהל האזרחי ועד אז לשמור, במידת יכולתו, על ביטחון הציבור באזורים בהם יחידותיו היו פרושות. ההנהגה היהודית ביקשה להימנע ככל האפשר מהיתקלויות בבריטים כדי ולמנוע תואנה כלשהי שתעכב את הפינוי. עם זאת גבר החשש משיתוף פעולה נסתר או גלוי בין בריטניה ומדינות ערב.

מטרות המלחמה בעקבות החלטת האז"ם

מטרות 'הליגה הערבית'

משנת 1945 הצליחה 'הליגה הערבית', למרות מחלוקות בין־ערביות, לגבש כלפי חוץ, בעיקר באז"ם, חזית אחידה נגד התנועה הציונית. בעקבות כינוסי הליגה הערבית בשנת 1947 כוננה מפקדה בדמשק ובראשה עמד ליווא (גנרל) איסמאעיל ספוט מצבא עיראק. בדו"ח שהגיש ספוט ל'ליגה' ב־27 בנובמבר הוא קבע, שאין להכניע את היהודים ב'כנופיות ובכוחות לא סדירים', ותבע לשתף במלחמה צבאות משלוח, שירוכזו סמוך לגבולות וייכנסו לפעולה בעת הפינוי. כצעד ראשון, עד הפינוי, הציע ספוט לארגן את ערביי הארץ ולאמנם:

*להגן על עצמם מפני התקפות היהודים; לנתק את קווי התחבורה של הכוחות הציוניים, להתקיף את שיירותיהם ולשבש את תנועותיהם; להתקיף את המושבות ואת הקיבוצים היהודיים. על-ידי כך ירוחקו כוחות יהודיים רבים, דבר אשר יסייע לצבאות הערביים, ויקל על משימתם.*¹⁴

בדצמבר נתמנה ספוט לימפקד כללי של כל הכוחות הלוחמים בפלסטין, אך דחה את המינוי עד להגדרת

¹¹ משה שרת, **בשער האומות**, תל־אביב 1958 (להלן: **שרת**), עמ' 148.
¹² **ועדת הביצוע** (או 'ועדת החמישה') מונתה מטעם האז"ם לפקח על ביצוע החלטת 29.11.1947. חבריה, נציגי בוליביה, דנמרק, הפיליפינים, פנמה וצ'כוסלובקיה, התכנסו בניו־יורק ב־9.1.1948, אך נוכח אי שיתוף פעולה מצד הבריטים השתתה מועד בואם לארץ עד 22.2.1948, וגם בארץ מצאו עצמם נטולי יכולת פעולה.
¹³ חיל השדה (ח"ש) הבלתי מגויס מנה כ־9,000 איש; באצ"ל ובפל"ח, שעוד פעלו בנפרד, היו קרוב ל־1,000 לוחמים, דוד ניב, **מערכות האצ"ל**, ו, תל־אביב: 1980, עמ' 25-26.
¹⁴ **מאחורי הפרגוד — ועדה פרלמנטרית עיראקית על המלחמה בישראל**, תרגם ש' שגב, תל־אביב 1954 (להלן: **מאחורי הפרגוד**), עמ' 72.

ימטרות המלחמה אשר נוסחו על ידיו כלהלן:

- א. חיסול יהודי פלסטין וטיהור מדינה זו מהם לחלוטין;
 - ב. הידוק חבל'הקרב על צווארי היהודים, ואילוצם, בכוח הנשק, לקבל את תנאי הערבים;
 - ג. ליבוי מתמיד של מהומות בפלסטין והגברתן באנשים, בנשק ובממון — במגמה לערער את הביטחון ולהוכיח התקוממות מזוינת נגד תוכנית החלוקה. מובן שאין בכוחן של מהומות כאלה להבטיח מטרות צבאיות הצופנות בחובן תועלת או יתרון.¹⁵
- מכאן, שהשמדת היישוב הייתה מטרת המקסימום הרצויה, ואילו הכנעת היישוב או לפחות התקוממות לסיכול החלוקה, היו אלטרנטיבות מצומצמות. המזכיר הכללי של 'הליגה הערבית', עבד אלרחמן עזאם באשא, אישר לספוות, ש"מטרות המלחמה בפלסטין הן שני הסעיפים הראשונים" (הנ"ל), והגנרל העיראקי הסכים לקבל את הפיקוד.¹⁶

לערביי הארץ הועיד גנרל ספוות את הלוחמה הזעירה, שנועדה להכשיר את הקרקע לכניסת הצבאות הסדירים. לא כך גרס המופתי, שחתר לכונן מדינה ערבית בכל פלסטין, ותבע מהליגה, שבמקום לגייס מתנדבים תעמיד את כל הסיוע לרשותו. המופתי חשש פן יקרעו הצבאות הערביים נתחים מן הארץ לפי האינטרסים הנפרדים והמנוגדים של כל מדינה. מוסא אלעלמי (שפרש ממשרתו הציבורית כתובע כללי והתמסר לפעילות פוליטית בתנועה הלאומית הפלסטינית, ייצג אותה ב'ליגה הערבית' והיה חבר ב'ועד הערבי העליון' שהוקם בנובמבר 1945 אבל הודח מתפקידו לטובת נציגי החוסינים) האשים את מדינות ערב בכך שמנעו מערביי הארץ לכונן מינהל עצמי, כפי שנהגו היהודים. יש הגורסים, שערביי הארץ ניסו לארגן מינהל עצמי, אלא שזה נבצר מהם. עם הפינוי הבריטי, לא הגיעו לכלל מעשים הניסיונות לכונן 'ממשלה בדרך' למדינה פלסטינית.¹⁷

המגמות הערביות בעיני ההנהגה היהודית

בפרוס הפלישה הבין'ערבית התברר ששירות הידיעות (הש"י) של ה'הגנה' התקשה להשיג מידע מפורט ומעודכן על צבאות ערב (על כך להלן). בכל זאת היתה להנהגה היהודית הערכה מפורכחת ודי מדויקת של המגמות הערביות. ב־8 בינואר 1948, בעקבות דיונים עם אנשי שירות הידיעות (הש"י) ועם המזרחנים שבמחלקה המדינית, אמר בן'גוריון, ש"המהומות" בארץ הפכו ל"מלחמה ממש, כפשוטה, ומלחמה מוצהרת". "מטרתה של כל מלחמה", אמר, "היא פוליטית", וכאן המטרה היא "שלטון ערבי על

¹⁵ שם, עמ' 77.

¹⁶ שם, עמ' 77-78.

¹⁷ מאיר פעיל, "הפקעת הריבונות המדינית על פלשתין מידי הפלשתינאים עלידי ממשלות ערב...". **הציונות**, מאסף ג, תל'אביב תשל"ד (להלן: פעיל, **פלשתין**), עמ' 445, 449-454, 488. זאב שרף, **שלושה ימים**, תל'אביב 1965, עמ' 53; צבי אלפלג, "פלסטין העצמאית" בסבך המדיניות הבין'ערבית, 1946-1949, **מערכות**, 294-295, עמ' 54 ואילך; סלע, עמ' 139-142.

ארץ-ישראל". שלוש דרגות חומרה יש למטרה זאת:

א. זוהי מלחמה על השמדת הישוב וחורבנו. הערבים יודעים שלא ייתכן שלטון ערבי על הארץ, כל עוד

קיים יישוב זה, אם כי הוא מהווה מיעוט כלפי הערבים [...]

ב. זוהי מלחמה נגד הקמת מדינת היהודים — אפילו בחלק מן הארץ[...] לעשות לאל הכרעת העצרת

של האו"ם ב־29 לנובמבר; וההיסטוריה מלמדת אותנו, שאפשר לעשות לאל הכרעות בין-לאומיות.

די להזכיר הסידורים שנעשו אחרי מלחמת העולם הראשונה במזרח הקרוב ביחס לשטחי תורכיה

[...] בא מוסטפא כמאל [אתאטורק] והפך הקערה על פיה.

ג. אם שתי המטרות הראשונות לא יושגו — לא יחריבו היישוב, ולא ימנעו הקמת מדינה עברית —

מכוונת המלחמה לקיצוץ תחומיה של המדינה היהודית, בנגב, בגליל, ואולי גם בחיפה ובמקומות

אחרים.¹⁸

לאחר כחודש חזר בן-גוריון על הדברים, בשינויי הדגש:

המלחמה המתנהלת עכשיו נטושה על אחד משלושה הדברים: א. "תוכנית מקסימום" של הערכים —

ואולי לא רק של הערכים — היא, שכל הארץ תהיה ערכית; זוהי תוכניתה המוצהרת של הליגה הערבית.

ב. מדינה ערכית ובתוכה, על שטח מסוים, אבטונומיה [אוטונומיה = ממשל עצמי] יהודית; זוהי תוכנית

שנקראת כשם תוכנית מוריסון. אין מצהירים על תוכנית זאת - אבל כמה מדינות נכונות להשלים אתה. ג.

מדינה יהודית מקוצצת בלי הנגב.

כובד המלחמה הוא נגר התוכנית השלישית, ומלחמה זו מחייבת מאמץ גדול. הכדאי מאמץ זה — בעוד

אנו צריכים להילחם נגד תוכנית המכסימום של הערבים? עלי לעמוד על נקודה זו כאופן מיוחד. מדינה

יהודית בלי הנגב כמעט שאינה מדינה יהודית. כי איני מאמין שתיתכן קרתגו יהודית. ובלי הנגב תהיה

מעין קרתגו שתיקרא כשם תל-אביב.¹⁹

מטרות המלחמה של ההנהגה היהודית

בן-גוריון חש בתחילת אוקטובר שהזמן דוחק. איש עוד לא ידע אם באו"ם יתגבש רוב של שני שלישים,

הדרוש להחלטה כלשהי, ומה העמדה שתנקוט בריטניה. מצפון לגבול נתגלתה תכונה צבאית-סורית,

ובעקבות זאת העמיד מטכ"ל ה'הגנה' את הגליל העליון בכוננות, תיגבר את היישובים בגדוד השלישי של

¹⁸ בן-גוריון, **בהילחם**, עמ' 23-24.

¹⁹ דוד בן-גוריון, **במערכה**, ה, תל-אביב: תשי"א (להלן: בן-גוריון, **במערכה**), עמ' 281. שתי הדוגמאות אמורות מלהמחיש את הסכנה בהקמת מדינה יהודית על שטח מצומצם מדי: 'תוכנית מוריסון' נוצרה בוועדה של נציגי בריטניה וארצות הברית והתפרסמה ב־30 ביוני 1946. תוכנית זו מחלקת את ארץ-ישראל לארבעה אזורים, שאחד מהם מוקצה למדינה היהודית ללא הנגב. 'קרתגו היתה עירו של חניבעל, שבימי גדולתה איימה על שלטונה של רומי אך בגלל בסיסה המצומצם הובסה ונכבשה בידי הרומאים בשנת 202 לפנה"ס.

הפלמ"ח, והורה ש"אין לפנות אף נקודה ויישוב עבריים, ומחזיקים בהם עד האיש האחרון" (אפילו פינוי נשים וילדים הותנה באישור מנציג המפקדה הארצית).²⁰ תוקפה של הפקודה היה מבוסס אך ורק על נכונותם של אנשי 'השורה' (כלומר, ה'הגנה').

הפקודה נשאה את הכינוי 'מבצע תל'חי'. עמידת היישוב העברי בכללותו, ועמידת יישובים בספר ובאזורים מרוחקים ומבודדים במיוחד, הושתתה על מורשת תל'חי, שהושרשה ב'הגנה' ואמרה לחברים ולחברות, כי במקום שבו יושבים — שם עומדים.

באותם ימים נתבע ב'גוריון להבהיר את מטרות המלחמה ולהגדירן באופן קונקרטי. למן הקיץ רבו הלבטים במפקדה הארצית ובמטכ"ל בדבר ההכנות המעשיות למלחמה, ונפלגו הדעות בין ה'בריטים', הקצינים שהשתחררו מהצבא, ובעיקר קציני החי"ל (החטיבה היהודית הלוחמת, 'הבריגדה') לבין הארצישראליים, ראשי ה'הגנה', שנשאו בעול בארץ. במסגרת ההיערכות של הכוח הצבאי היהודי מינה ב'גוריון כבר בקיץ 1947 את ישראל גלילי, חבר המפקדה הארצית של ה'הגנה' לתפקיד ראש המפקדה (רמ"א) ואת יעקב דוסטובסקי-דורי, הרמטכ"ל הראשון של ה'הגנה', מינה שנית לתפקיד זה. דורי שב בסתיו 1947 משליחות בארצות הברית לארץ

ונכנס לתפקידו. יגאל יריץ, שבתפקידו האחרון ב'הגנה' שימש כראש לשכה התכנון, נקרא עתה מספסל לימודיו בחוג לארכיאולוגיה באוניברסיטה, להקים את אגף המבצעים. ב־6 באוקטובר הטיל ב'גוריון על אפרים ב'ארצי, מהקצינים הבכירים ששירתו בחי"ל, להציע, בתוך שלושה ימים, תוכנית להקמת כוח צבא סדיר, על פי ההנחיות שלהלן:

הנחה: העולם הערבי, ערביי ארץ-ישראל בעזרת מדינה ערבית או בעזרת מדינות אחדות ואולי כולן, עלול לתקוף את הישוב, אם כמטרה לדכאו או להכניע אותו, או אפילו להשמיד אותו.

תפקיד: יש לגייס מלוא יכולתו של הישוב (המשקית, הטכנית, המדעית והצבאית) לעמוד נגד התקפה זו, לשמור על היישוב [בכלל] והיישובים [באשר הם] ולכבוש הארץ כולה או חלקה הגדול, ולקיים הכיבוש עד סידור פוליטי מוסמך [...]²¹

ב'גוריון פירט את דבריו לאור שתי תוצאות אפשריות של הדיונים הצפויים באו"ם — החלטה על חלוקה ומדינה יהודית, או אי-החלטה, מחוסר רוב כדרוש:

נשאלתי על התוכנית: הגנת המדינה בגבולות חרוב [הרוב בוועדת האו"ם שהמליץ על חלוקה] — או בכל הארץ. עניתי: הדבר תלוי בהחלטת האו"ם. אם תהיה החלטה נוחה [החלטת

²⁰ י" סלוצקי, **ספר תולדות ההגנה**, ג-3, תל-אביב 1982 (להלן: **סת"ה**), עמ' 1948. על המבצע ראו שם, כרך ג-2, עמ' 1339-1340. על עמידת היישובים במלחמה ראו א' אורן, "מורשת תל'חי במבחן המעשה", **שורשים**, א, תל-אביב: 1979 (להלן: אורן, **מורשת תל'חי**), עמ' 172-207; הנ"ל, "תרומת ההתיישבות במלחמת העצמאות", אצל ורדה פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה, 1947-1949: רציפות ותמורות**, חיפה: 1990 (להלן: אורן, **התרומה**). עמ' 199-236.

²¹ מיכאל בר-זהר, **דוד ב'גוריון**, ב, תל-אביב 1977, עמ' 663.

חלוקה], נגן על כל יישוב, נשתלט רק על תחומי המדינה כפי ההחלטה. אם לא תהיה החלטה נגן על כל יישוב, נהדוף כל התקפה, נקיים שירותים ליישוב היהודי ולכל הערבים שירצו, לא נקבע תחומים טריטוריאליים.²²

בדברים אלה הוגדרו מטרות צבאיות, הגנתיות והתקפיות בעלות משמעות טריטוריאלית:

א. ה'הגנה' תפעל גם מחוץ לגבולות המוצעים, כדי להגן על כל יישוב עירוני וכפרי — ובכלל זה ירושלים העברית על 100,000 יהודיה, היישובים בגליל המערבי, מפעלי האשלג בקליה ובסדום, ויישובים מרוחקים הנתונים בסכנת ניתוק, כמו גוש עציון.

ב. ה'הגנה' נתבעת להשתלט על כל מרחב המדינה, הכולל שטחים שלא יושבו והרחוקים מהישג יד, ובעיקר — הנגב הרחוק, מרביבים ונבטים ועד אילת.

לחץ הזמן המדיני דרש לגבש את ההחלטות על כינון הצבא, והוחלט להשתיתו על המערך הקיים של ה'הגנה'. בתחילת נובמבר הוצאה 'פקודת המבנה הארצי', שפקדה להקים חמש חטיבות — ארבע מרחביות, של חיל השדה (חי"ש), ואחת ארצית — של הפלמ"ח — ובהן 15 גדודים; נוספו להן כוחות חיל המשמר (חי"ם) בערים וביישובים. בגודלן, בקצב התארגנותן וביכולתן המבצעית שיקפו החטיבות את הפוטנציאל הגנוז במרכזים העירוניים ובמרחבים הכפריים השונים, ותחילה הן פעלו במתכונת מיליציונית, תוך קריאת המתנדבים לתקופות אימון ולפעולות, עד להתגייסות ולהצטיידות המסודרת יותר, בחודשים הראשונים של 1948. צעד ראשון בתכנון המבצעים עשה אגף המבצעים בנובמבר 1947, כאשר הכין "הערכת מצב למקרה של פינוי", ובה ניסיון להגדיר שטחים חיוניים, איומי אויב ושיטות פעולה.²³

בניסוחו נזהר בן-גוריון מלערער על סמכות האו"ם, ולקח בחשבון את המצב המדיני שייקבע בזירה הבינלאומית, ובעיקר את השפעת המעצמות. מאידך גיסא ידע, שתפרוסת היישובים העירוניים והכפריים מהווה את התשתית הטריטוריאלית של היישוב העברי, ו"תרגם" את המשימות למושגים ביטחוניים המובנים לאנשי המגן.

בצד המטרות הצבאיות הציג בן-גוריון מטרה מדינית-אזרחית: לכוון את העצמאות, להקים מינהל בתחומי השליטה היהודית ולספק שירותים לאוכלוסייה (לפי הצעת האו"ם נועדה המדינה היהודית לכלול מיעוט ערבי של כ-45%, בלי הבדואים בנגב). אולם בהגדרות אלה לא היה ממש, אלמלא יכלה ההנהגה לבטוח במסירותם של רבבות חברי ה'הגנה' ובנכונותם של אנשי היישובים לעמוד ולהגן על ביתם.

²² גרשון ריבלין ואלחנן אורן (עורכים). דוד בן-גוריון: מן היומן, מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, תל-אביב 1987 (להלן: בן-גוריון, מן היומן), עמ' 2.

²³ שם, עמ' 2-3.

התפתחות המלחמה עד הפינוי הבריטי והכרזת העצמאות

מבוא: חלוקה ותיקוף של המלחמה

במלחמת העצמאות ראוי להבחין בין שתי תקופות עיקריות - או שני 'סיבובים' — לפי הצדדים המעורבים, ובעיקר לפי הצד היוזם ואופי פעולתו.

ב'סיבוב הראשון' פעלו בעיקר כוחות מקומיים: ערביי הארץ, בסיוע מתנדבי 'צבא ההצלה' ובדרום — 'האחים המוסלמים'²⁴ נגד היישוב העברי וכוחות המגן שלו. הנוכחות הבריטית, המתפנה בהדרגה, הגבילה את חופש הפעולה של הצדדים.

ב'סיבוב השני', למן צאת הנציב העליון הבריטי ולמן הפלישה הבינ'ערבית, ניצבו כוחות צבא ההגנה לישראל במערכות נגד צבאות מדינות ערב. המתווך מטעם האו"ם, שנשלח לארץ, הגביל את פעולות הלחימה באמצעות ההפוגות והביא לסיום המערכה בהסכמי שביתת נשק.

בכל אחד מה'סיבובים' ניתן להבחין בשלבים שונים.²⁵ ב'סיבוב הראשון' אנו מבחינים בשני שלבים:

א. שלב 'העמידה' — מהתלקחות המאורעות עד שהכוח היהודי נקלע ל'משבר השיירות', לפני מבצע 'נחשון' (תחילת אפריל 1948).

ב. שלב מהלומת-הנגד על האויב בארץ, וההיערכות לקראת הפלישה (עד אמצע מאי).

ב- 'סיבוב השני' אנו מבחינים בשלושה שלבים:

א. שלב 'הדיפת הפלישה', עד התחלה ההפוגה הראשונה ב'11 ביוני, ובמהלכה (עד 9 ביולי). ד. שלב 'העברת היוזמה לידינו', קרבות 'עשרת הימים' — במאמץ עיקרי במרכז — עד שהוטלה ההפוגה השנייה (9-18 ביולי).

ב. שלב "האופנסיבה שלנו" להדיפת הצבאות הפולשים, בעיקר בדרום ובצפון, עד גמר הסדרי שביתות הנשק (ביולי 1949).

²⁴ 'צבא ההצלה' (או 'חיל ההצלה'), הוקם על פי החלטת הליגה הערבית כצבא מתנדבים בשכר, במטרה לסייע לערביי הארץ להביס את היישוב היהודי ללא ההתערבות של צבאות מדינות ערב. לדיון נרחב בנושא ראו מאמרו של ד"ר סלע בקובץ זה. 'האחים המוסלמים' — ארגון דתי קנאי וממתנגדי הממשלה במצרים. תחילה הסתננו אנשיו לארץ ללא אישור השלטונות המצריים ואחר כך בהסכמתם, בהדרכת קצינים מצבא מצרים ובחסות הליגה הערבית.

²⁵ החלוקה המקובלת לחמישה שלבים ותיקופם הולכים בעקבות קביעותיו של סא"ל ד"ר ישראל בר, מי שהיה במלחמת העצמאות ראש אג"ם ולאחר המלחמה היסטוריון ופרשן צבאי בכיר, במאמרו: "פרקים למהלכים האופרטיביים של מלחמת השחרור", **מערכות**, גליון סב-סג, יולי 1950, עמ' 51-66 (להלן: בר, **מהלכים**).

התפתחות צבאית ב'סיבוב הראשון'

הערבים פתחו בפיגועים בדרכים ברחבי הארץ, בצליפות בערים המעורבות, בהתקפות על יישובים מבודדים ובחבלה שיטתית בצינורות המים בנגב. בין הפעולות הערביות נציין במיוחד את אלה: התקפה על שכונת התקווה בדרומה של תל-אביב (8 בדצמבר 1947); התנפלות רצחנית על עובדים יהודים בבתי הזיקוק במפרץ חיפה (29 בדצמבר 1947), בתגובה על פיגוע של חברי אצ"ל בעובדים ערבים בשער הכניסה; התקפות על יישובים, כגון גוש עציון (14 בינואר 1948), והשמדת מחלקת תגבורת (הל"ה) בדרכה לגוש (16 בינואר 1948). יחידות 'צבא ההצלה' תקפו את הקיבוצים יחיעם (21 בינואר 1948) וטירת-צבי (16 בפברואר 1948). לוחמים ערבים ומתנדבים זרים בשירותם הצליחו בפיגועי מכוניות תופת בירושלים, ליד מערכה העתון ג'רוסלם פוסט (2 בפברואר 1948), ברחוב בן-יהודה (22 בפברואר 1948) ובבניין המוסדות הלאומיים (11 במרס 1948). היישוב העברי עשה ככל יכולתו לגייס, לצייד ולאמן את הכוחות. רוכזו מפקדים מבוגרי קורסי ה'הגנה' ומשוררי הצבא הבריטי, הוקמו בסיסי אימונים, מתנדבים-מתגייסים עברו קורסי אימון קצרים, הופעלו יחידות בפשיטות ובפעולות גמול. מפברואר 1948 נקראו המתגייסים לשירות מלא, והוקמו פלוגות וגדודים במרחבי גיוסם. עד הכרזה העצמאות הקימה ה'הגנה' כתשע חטיבות, בנתה גופים חיליים והפעילה שירותים לוגיסטיים.

שלבי מלחמת העצמאות: 29 בנובמבר 1947 – 20 ביולי 1949²⁶

מס'	השלב	הפעילים			מהות השלב	עיקרי האירועים בשלב		
		יהודים	ערבים	מעצמות ואו"ם				
"הסיבוב הראשון"								
א	29 נוב' 47 – 3 אפריל 48	היישוב העברי בטרם עצמאות, המסתייע ביהודי העולם	ערביי הארץ ו"צבא ההצלה"	נוכחות בריטית – מאמצע מרס פינני מזורז; ארה"ב נרתעת מחלוקה	ממאורעות למלחמה – עד משבר השיירות	היוזמה בידי ערביי הארץ, התנגשויות בערים ובדרכים, הישוב מתגייס למלחמה.		
ב1	3 אפריל 48 – 14 מאי 48				מ"נחשון" עד ערב פלישה, כינון ממשלה והכרזת העצמאות	יוזמה יהודית – מערכות אזוריות לשבירת התנגדות הערבים, השגת רציפות מרחבית ותפיסת עמדות לבלימת הפלישה		
"הסיבוב השני"								
ג	15 מאי 48 – 11 יוני 48	מדינות ערב, "צבא ההצלה" וערביי הארץ	מדינות ערב, "צבא ההצלה" וערביי הארץ	מתווך או"ם ומשקיפים	הפלישה הבין ערבית	מתקפות ערביות נבלמות בצפון, במרכז ובדרום; מתקפות נגד יהודיות נהדפות		
ד2	11 יוני 48 – 9 יולי 48				הפוגה א' (11 יוני – 9 יולי)	הצעת הסדר של ברנדוט	התכוננות לנטילת היוזמה; משברים ("אלטלנה"; הפיקוד העליון)	
	9 יולי 48 – 18 יולי 48				"עשרת הימים" מבצע "דני", "דקל", "ברוש", "מוות לפולש"		פועלים מטעם מועצת הביטחון	מתקפות חלקיות; מאמץ עיקרי במרכז, מאמצים משניים בצפון ובדרום
ה	19 יולי 48 – 20 יולי 49				הפוגה ב'	הצעה ב' של ברנדוט בספט' ("צוואת ברנדוט")	מבצעי הכרעה: "יואב" (אוק'), "חירס" (סוף אוק'), "חורב" (דצמ' 48 – ינו' 49)	מתקפה כללית בשלבים: המאמצים העיקריים בדרום, מאמץ משני בצפון
			דצמבר 48 – ינו' 49 – התערבות אנגלו-אמריקנית					
		1949 – הסכמי שביתת נשק; עם מצרים – פברואר; עם לבנון – מרס; עם ירדן – אפריל; עם סוריה – יולי			"עובדה" (מרס 49)	"דיפלומטיה צבאית"3 – מהכרעה להסדרי שביתת נשק		

- לפי יגאל אלון – המעבר משלב א' ל-ב' בפינוי בריטי של חלקי הארץ.
- לפי יגאל אלון – שלבים ד' וה' מהווים שלב רצוף אחד.
- לפי גבריאל כהן – שלב בפני עצמו.

הכוחות פעלו עדיין רק בנשק קל, אך בחו"ל נרכש ציוד כבד, על מנה להביאו עם הפינוי הבריטי, ונעשו הכנות להקים את זרועות האוויר והים.

²⁶ הטבלה המסכמת את החלוקה לקוחה מספרו של בן גוריון, **מן היומן**, עמ' טו, יז, המסתמכת גם על הבחנותיו של י' אלון בספר **הפלמ"ח** (עורך: ז' גלעד), ב, הקיבוץ המאוחד, תלאביב: תשי"ג (להלן: **סה"פ**), עמ' 9; ג' כהן - "המיצוי הפוליטי של ההישגים הצבאיים", בתוך: **מלחמת העצמאות**, חוברת 'כנסים' 2, מרכז ההסברה, ירושלים, 1976, עמ' 73. עריכת הטבלה - התיקוף, הפירוט וההגדרות - של עורכי היומן.

הכוח היהודי נערך להגנה בכל אתר, ולאורך קו המגע בערים המעורבות. אורגן ליווי לשיירות והוחל במיגון כלי רכב. כוחות פשיטה קטנים נקטו פעולות גמול, ובכללן פשיטה על בלד אל שיח', כיום שכונה נשר (13 בדצמבר 1947), ועל סעסע בגליל העליון (14 בפברואר 1948). כמו כן בוצעו פעולות גמול בתחום התעבורה הערבית ובמרכיזי אוכלוסייה. כשהואץ הפינני הבריטי תארגנו המוסדות הלאומיים היהודים לכונן מוסדות שלטון מדיניים.²⁷

ערביי הארץ ניסו להתארגן בהנהגה הוועד הערבי העליון, הנאמן למופתי הגולה. ערביי הארץ התארגנו בעיקר להגנה על קהילותיהם. הוקם גם כוח צבאי בשם 'הג'יהאד הקדוש' (אלג'יהאד אלמוקדס), שאורגן בשתי חטיבות — המערבית, בפיקוד חסן סלאמה, באזור יפו-רמלה, והמזרחית, בפיקוד עבד אלקאדר אלחוסייני באזור ירושלים וסביבותיה, כולל באב אלוואד (שער הגיא).²⁸ באותה עת הקימה הליגה הערבית את 'צבא ההצלה' — חיל מתנדבים בשכר מהמדינות הערביות, בפיקודו של פוואזי אלקאוקג'י, שנועד להתבסס באזורים הערביים ולהגן משם להתקפה על יישובים עבריים.²⁹

קאוקג'י עצמו פיקד על הכוח שבמרכז - בשומרון. בגליל פיקד אדיב שישכלי,³⁰ ופולוגות של מתנדבים, בעיקר מעיראק וסוריה, נשלחו ליפו, לירושלים ולערים ערביות אחרות. לרצועת עזה הגיעו מתנדבי 'האחים המוסלמים'.

התפתחות המלחמה חיזקה את ספוות בדעתו בדבר הכוח הדרוש. בפברואר הוא טען, שאם יינתן הנשק הדרוש לערביי הארץ, אם ישוגרו מתנדבים, ואם יועמדו לפקודתו כל הכוחות (כלומר, גם נאמני המופתי), ניתן יהיה להמשיך ב'מצב הקיים' - בלוחמה זעירה. אך אם מתכוונים להכניע את היהודים, "מן ההכרח לשתף בכך את הצבאות הסדירים הערביים".³¹

ה'הגנה' ידעה לנצל את הניכור שבין הליגה ו'צבא ההצלה' שלה לבין נאמני המופתי. במבצע 'נחשון' (3-20 באפריל 1948), לאחר 'משבר השיירות' וחסמת הכביש לירושלים בסוף מרס, עלה בידי ה'הגנה' לפתוח את הכביש לירושלים, להשתלט על הר הקסטל ולהעביר שיירות חיוניות לעיר, עד שהכביש נסגר מחדש. אחד הגורמים להישג המכריע היה פיצול המאמץ הערבי: קאוקג'י העדיף לתקוף את משמרה'עמק במטרה

²⁷ שני הגופים של תקופת 'היישוב' - הסוכנות היהודית והוועד הלאומי - החלו בהתארגנות לקראת הקמת המדינה. כצעד ראשון הוקמה 'ועדת המצב' מנציגי שני הארגונים ובהמשך הוקמה 'מועצת העם' או 'הלייז' (אפריל 1948), ובה 37 נציגים מקרב רוב המפלגות, התנועות, העדות והארגונים בארץ. 'לימנהלת העם' המופקדת על ביצוע החלטות 'מועצת העם', מונו 13 חברים (היי"ג). עם הכרזת העצמאות הם הפכו ל'מועצת המדינה הזמנית' וליממשלה הזמנית.

²⁸ חסן סלאמה ועבד אלקאדר אלחוסייני היו מנהיגים צבאיים פלסטיניים, מתקופת המרד הערבי. שניהם נפלו בקרבות: חוסייני בקסטל וסלאמה ליד ראש העין.

²⁹ פוואזי אלקאוקג'י, קצין סורי שהתמחה במרידות נגד השלטון: ב'1925 לחם בצרפתים בסוריה, ב'1936 לחם בבריטים במרד הערבי בארץ ובשנת 1941 השתתף במרד רשיד עאלי אלכילאני בעירק. הגיע לארץ לפקד על כוחותיו בראשית מרס 1948 (כניסת הכוחות החלה בינואר 1948).

³⁰ אדיב אלשישכלי היה סרן בצבא הסורי וקיבל חופשה משירותו בצבא כדי להתנדב לצבא ההצלה. 'גדוד ירמוך השני' בפיקודו, נכנס בינואר 1948 לגליל. בשנות החמישים תפס את השלטון בדמשק ושימש פעמיים כראש ממשלתה.

³¹ מאחורי הפרגוד, עמ' 77-78. על ערביי הארץ ועל 'צבא ההצלה' בשלב הראשון למלחמה - ראו לבנברג, פרקים 9-10.

לפתוח את הדרך לכיבוש חיפה, במקום להצטרף ללוחמי המופתי במבואות ירושלים.³² לאחר מפלתו במשמר העמק ומותו של עבד אלקאדר אלחוסני בקסטל, העתיק קאוקגי כוחות אל הדרך לירושלים, אך לא הצליחו למנוע את קריסת חיל 'הג'יהאד הקדוש', של המופתי.

בחודש אפריל האיצ הצבא הבריטי את הפינוי, צמצם את מעורבותו והתרכז במניעת הפרעות למהלך הפינוי - ואז עברו הערבים והיהודים מלוחמה זעירה ללוחמה סדירה והתאמצו להשתלט על שטחים.³³

המעורבות הבריטית³⁴

הפינוי הבריטי היה צפוי (אף כי ההנהגה הציונית פקפקה בכנות כוונותיהם של אטלי ובוין) אבל להנהגה הציונית לא היה מידע על שלביו ועל לוח הזמנים שלו.³⁵ כל עוד שהה צבא בריטי בארץ היה הכוח היהודי נתון להגבלות מדיניות ומבצעיות חמורות. הבריטים הקדימו לפנות את המרכזים ההרריים-ערביים של הארץ, ולא מנעו מ'צבא ההצלה' להתבסס בשומרון ובגליל. הצבא הבריטי רוכז בצירי הפינוי בחוף, באזורי היישוב היהודי - ואף כי הקדים לפנות את תל-אביב, ראה הכרח לקיים נוכחות בירושלים. הפינוי החל לאט, מסיבות לוגיסטיות, והואץ במרס 1948. רוב הצבא נתפנה עד 14 במאי, והמאסף החזיק עד סוף יוני במובלעת בנמל חיפה וסביבתו.

ההנהגה היהודית חששה, כאמור, פן לא יבוצע פינוי שלם, או שמא זוממת בריטניה — יחד עם שליטי ערב, ובמיוחד עבדאללה מלך עבר-הירדן — לכפות הסדר בנוסח מוריסון-גריידי,³⁶ שיניח ליהודים אזור אוטונומי בחוף ובעמקים, ייתן לערבים את שטחי ההר והנגב, ויתיר לבריטים שימוש בנגב לבסיסים ולמעבר. אולם כאשר הצטברו הידיעות על הפינוי המתקדם, התברר בהדרגה שהערכה זו היתה מוטעית והבריטים אכן יצאו מן הארץ.

ההנהגה היהודית עשתה מאמצים "להיבנות" מהפינוי: לרכוש מתקנים וציוד שהבריטים הציעו למכירה, בכללם שדות תעופה ומחנות, ולמנוע 'אדמה חרוכה'. 'ה'הגנה' עקבה אחרי ההכנות לפינוי של יחידות בריטיות בקווי העימות, כדי להקדים ולתפוס בנייני משטרה בנקודות מפתח (כגון צמח וגשר) ולהתבסס במתקני השלטון.

ההנהגה ראתה כורח להימנע מכל עימות עם הבריטים, שכן עימות כזה היה עלול לפתוח 'חזית שנייה' או

³² פעיל, **פלשתיין**, עמ' 451-452; סלע, עמ' 155-160; אורן, "המערכה במבואות ירושלים...", **מערכות**, חוב' 243-244 (להלן: אורן, **מבואות ירושלים**), עמ' 34-42; הנ"ל, "המערכה במבואות חיפה...", **מערכות**, 251-252, עמ' 54-60.

³³ ראו מאמרו של מ' פעיל, "ממלחמה זעירה למלחמה סדירה, דצמבר 1947 — מאי 1948", **מערכות**, 222, עמ' 7-17.

³⁴ ראו מאמרו של יונה בנדמן בקובץ זה.

³⁵ באגף המבצעי של המטכ"ל, שבראשו עמד יגאל ידין, הוכנה בנובמבר 1947 "מסגרת לתוכנית במקרה של פינוי". זאת היתה הערכת מצב ראשונה של המטכ"ל לקראת המלחמה, א"צ, תיק תוכנית ד'.

³⁶ 'תוכנית מוריסון גריידי', על שם שר החוץ הבריטי והכביר מבין שלושת החברים האמריקאים, פורסמה ב-30 ביולי 1946. על פי תוכנית זו תהיה ארץ-ישראל לפדרציה של ארבעה אזורים שלטון נפרדים, מהם רק אחד יינתן ליהודים, אחד לערבים, ולבריטים שני אזורים וסמכות עליונה בענייני הגנה, יחסי חוץ ומכס. התוכנית נדחתה בידי היהודים והערבים, טרומן הישעה אותה, ולבסוף ביטלה.

לעכב את הפינוי, שכן "כל יום מקרב את פרידת השחרור", כדברי י' גלילי³⁷. למעשה פחתו ההפרעות הבריטיות ככל שהתקדם הפינוי, ולעתים אף נוצר שיתוף פעולה מקומי. לדוגמה, ב־4 באפריל 1948 לפנות ערב פתח קאוקג' בהרעשת פתע ארטילרית על משמרהעמק, אך הקיבוץ הרף את הסתערותו. בבוקר שלמחרת התערב כוח שריוניות בריטיות מרמת־דוד, והמפקד הסדיר 'הפוגה' מקומית. בינתיים רוכזו כוחות פלמ"ח וח"י, וב־8-9 באפריל הם פתחו בהתקפות מהאגף על 'צבא ההצלה' ואילצוהו לסגת לשומרון. שיתוף פעולה נתקיים אף בחיפה, שעליה השתלטה ה'הגנה' ב־21-22 באפריל, לאחר תיאום עם המפקד הבריטי, שמנע את התערבות הצבא והמשטרה במבצע.

התערבות בריטית יוצאת דופן היתה ביפו (שעל פי תוכנית האו"ם נכללה במדינה הערבית), בעקבות התקפת האצ"ל על שכונת מנשיה בצפון יפו ומבצע 'חמץ' של ה'הגנה' לכיתור יפו.

הבריטים החישו תגבורת ליפו ואיימו להפציץ את תל־אביב. כוחותיהם בלמו את לוחמי האצ"ל, שאולצו לעצור לאחר כיבוש מנשיה ולמסור את עמדותיהם ל'הגנה'. הכוחות הבריטים שימשו כחיץ בין תל־אביב היהודית ליפו הערבית כמעט עד לפינוי. ב־13 במאי נכנעה יפו ל'הגנה'.³⁸

מתחילת הפינוי ניתן חופש פעולה לערבים המקומיים ולצבא קאוקג' במרחבי ההר. כנגד יתרון מערכתי זה לערבים, מנעה הנוכחות הבריטית את האפשרות המדינית של פלישה בין־ערבית עד ל־15 במאי. תפיסת תל־דן בידי יחידה סורית ב־20 באוקטובר 1947, שבועות לפני החלטת האו"ם, מדגימה מגמה זו: למחרת יצאו שריוניות בריטיות ממטולה וסילקו את הסורים מעמדה זו.³⁹

ניתן לסכם, שסדר הפינוי הבריטי מחלקי הארץ והגברת קצבו החל במרס 1948 קבעו בהרבה את התפתחות המערכה. במיוחד השפיעה ההחלטה הבריטית להישאר בירושלים עד השלב האחרון בפינוי, החלטה שנתקבלה בלחץ הנציב העליון, סיר אלן קאנינגהאם ונכפתה על הפיקוד הצבאי.

בסוף מרס נודע תאריך הפינוי, וניתנה ליישוב שהות להפעיל כוחות ולתפוס בעוד מועד שטחים חיוניים לבלימת הפולשים.

שיקולים מדיניים ואסטרטגיים של היהודים בטרם עצמאות

מדי פעם עלה הצורך לבחון אם המדיניות המוגדרת עדיין תקפה, ואיך ליישמה באסטרטגיה של ה'הגנה'. ב־1 בינואר 1948 אמר ב'גוריון: "שומה עלינו עכשיו להגן [...] על כל יישוב יהודי בארץ [כולה], על תחומי

³⁷ דברי ב'גוריון: "עלינו להתרחק מכל מחשבה על 'התמודדות' צבאית. הריב שבינינו ובין אנגליה לא נכריע בכוח צבאה..." ב'גוריון, **בהילחם**, 7.2.1948, עמ' 76. דברי י' גלילי אל חניכי קורס קצינים (8.8.1948): "אין אלא פסיעה קלה בינינו ובין 'חזית שנייה'. אולם עלינו להתאפק ולהימנע, אף להתחמק מהתנגשויות עם הבריטים. אסור לנו לתת בידם תואנת נקם על סף היציאה(...) נתאפק, אלא אם כן יהיו הבריטים פותחים באש. על אש - משיבים אש" (8.4.1948), **סה"פ**. עמ' מא.

³⁸ ראו יונה בנדמן, "התערבות הצבא הבריטי בהתקפת אצ"ל על מנשיה", אצל פנחס גינוסר (עורך), **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 2, שדה־בוקר 1992.
³⁹ **סת"ה**, כרך ג-2, עמ' 205.

המדינה היהודית, על החלטות עצרת האומות המאוחדות, על כל תושב שוחר שלום במדינה היהודית, בין שהוא יהודי, אנגלי, ערבי או אחר.⁴⁰

בתחילת מרס הוכנה במטכ"ל 'תוכנית ד', אשר פירטה מטרות ומשימות שנועדו להתבצע בעקבות הפינוי (באותו זמן לא נודעו עדיין שלביו ולוח הזמנים שלו). המטרות הצבאיות הוגדרו כך :

התעודה [...] היא השתלטות על שטחה של המרינה העברית והגנה על גבולותיה, כן גם על גושי ההתיישבות והאוכלוסייה העברית שמחוץ לגבולות, נגר אויב סדיר, סריר-למחצה וזעיר - הפועל מבסיסים אשר מחוץ לשטח המרינה או [...] בתוכה.⁴¹

מדיניות הביטחון והאסטרטגיה הישראלית היתה דפנסיבית — מגננה נגד פלישה — אבל הגשמתה הכתיבה עתה פעילות התקפית נמרצת ברמה המערכתית והטקטית. על יחידות ה'הגנה' הוטל לעבור להתקפות ברוח תוכנית ד' מתחילת אפריל, עוד לפני שהספיקו להשלים את ההתארגנות וההצטיידות, ולפני השלמת הפינוי הבריטי.⁴² בששת השבועות שנותרו עד לפינוי - שהיה צפוי באמצע מאי — הצליחו יחידות ה'הגנה' ליצור רצף טריטוריאלי לאורך רצועות צרות ומפורצות, שהיו, למעשה, את תחום שלטונה (הזמני) של מדינת ישראל ביום כינונה. גם אצ"ל ולח"י זכו בהישגים מקומיים, ונראה שהתקפה אצ"ל ביפו סייעה בערעור רוחם של הערבים תושבי המקום ולוחמיו. כשתקפו כוחות השדה של ה'הגנה', הם נשענו על היישובים, שבעמידתם ביססו את שטחי השליטה היהודית והחזיקו מעמד גם במצבי ניתוק ומצור. ממש לפני הפלישה, ב'12-14 במאי, הוכרע גוש עציון, ועם הפלישה פונו במה יישובים מבודדים. אך בכללם עמדו אנשי היישובים — רובם עם תגבורת ומיעוטם אף ללא תגבורת — הדפו את התקפות האויב ועיכבו את התקדמות הצבאות הפולשים.

⁴⁰ ב'גוריון, **בהילחם**. עמ' 21-22, ההדגשות – במקור.

⁴¹ **סת"ה**, ג-3, נספח מו, עמ' 1955.

⁴² על תוכנית ד' וביצועה ראו יוסף אבידר, "תוכנית ד'", **ספרא וסייפא** 2 (יוני 1978) (להלן: אבידר), עמ' 37-48. השוו מ' פעיל, "השגת רציפות טריטוריאלית במלחמת העצמאות", **מערכות**, 225, עמ' 11-15; הנ"ל, **מה"הגנה" לצבא הגנה**. תל-אביב 1979, עמ' 308-319. (אולם נראה שסתר את עצמו במאמרו, מ' פעיל, "מלחמת יום הכיפורים - מבט היסטורי לרמה האסטרטגית", **מערכות**, 266-267, עמ' 3.) עוד ראו "היערכות ה'הגנה" לקראת מלחמת העצמאות", חוברת ע"ו, יד טבנקין, אפעל 1988 — דיון בהשתתפות ישראל גלילי, יגאל ידין ויוסף אבידר. והשוו גם לטענתו של ההיסטוריון הפלסטיני וליד ח'אלדי כי תוכנית ד' נועדה לכבוש שטחים שמחוץ לתחומי המדינה (לפי תוכנית האו"ם), וכי בעיקר נחלה כישלון — Walid Khalidi, *From Haven to Conquest*, Beirut 1971 pp.759-761, 855-857.



**משבר השיירות: שלל יהודי בידי לוחמים ערבים בנבי דניאל
(באדיבות קרן ירושלים)**

ההתפתחויות בחזית המדינית ובחזית הצבאית אילצו את ההנהגה לקבוע את היעדים המועדפים. בינואר 1948 חל סחף מדיני בעמדת ארצות־הברית. הרתיעה האמריקנית מהחלוקה בוטאה בגלוי באו"ם ב־19 במרס, כאשר הנציג האמריקני הציע להחליף את המנדט - במקום בחלוקה מדינית — במשטר 'נאמנות', שמשמעו — העברת הסמכות השלטונית בארץ־ישראל לוועדת הנאמנות של האו"ם, שתיתן לערבים וליהודים שהות נוספת להגיע להסכם ללא שפיכות דמים.

הפגיעות הערביות בתחבורה בסוף החודש החמירו את המצב וחוללו את 'משבר השיירות': לגורמי חוץ נראה היה כאילו ערביי הארץ ולוחמי 'צבא ההצלה' שמים לאל את האפשרות לכונן מדינה יהודית, ר־100,000 יהודים מנותקים בירושלים עלולים להפוך לבני ערובה.

מצב השפל הזה לא הרתיע את בן־גוריון מלקבוע — בעיצומו של המבצע הצבאי הגדול ביותר עד אז לפריצת הדרך לירושלים — מבצע 'נחשון' — ובעוד קאוקג'י תוקף את משמר־העמק - כי דרוש מאמץ נוסף, מאמץ להשתלטות על הנגב — הן בפעולה צבאית הן בהקמת יישובים. הוא הדגיש ש'מחוז חפצנו

הוא אילת, והמטרה של הגנת הנגב היא אילת".⁴³ עובדה גם תוכנית להתקדם לאילת מנבטים ומסדום.

כאשר נשמעה קריאה זאת, הגיע מספר המגויסים ל-20,000 איש בלבד (בקירוב), ולא היה עדיין כוח להגשימה. אך היא ביטאה את החלטתו הנחושה של בן-גוריון לשמור על הנגב ולתגברו, כנגד מי שדרשו לוותר על הנגב כדי 'לקצר קווים', בטענה ש"הנגב לא יברח".⁴⁴ כבר באמצע דצמבר 1947 הוקמה ועדת הנגב כדי לתאם את המאמץ האזרחי, הלוגיסטי והמבצעי במרחב. פלמ"חאים הועברו לנגב, והוקמה חטיבה הנגב. עד לפלישה שופרה הכנת היישובים להתגוננות, ורובם אכן עמדו בהתקפות ובמצור, עד ההבקעה לנגב במבצע 'יואב'.⁴⁵

תנופת ההתקפות של הכוח היהודי בשלב השני נתאפשרה הודות להגברת ההתגייסות, שמחודשי המלחמה הראשונים עד לאמצע מאי הכפילה כמעט את הכוח — מ-20,000 ל-36,500. להתארגנות החטיבות סייעו משלוחי הרכש באוויר ובים, שבשלב זה כללו בעיקר רובים ומקלעים קלים ובינוניים מצ'כוסלובקיה.

יוער כאן, שהצבאות הפולשים, אף כי מניינם הגיע בפלישה רק ל-30 אלף בקירוב, היו עדיפים לא רק בחימוש כבד — שריון, ארטילריה ואווירייה — אלא בכמות החיילים שבדרג הלוחם, שכן הם היו חילות משלוח, ולא נכלל בהם מערך הבסיסים והמנהלה. לעומת זאת, מגויסי צה"ל כללו את דרגי התחזוקה ואת המתיישבים, לרבות נשים, המרותקים ליישוביהם.

עם הכרזת העצמאות החזיקה ישראל רק כשליש מהשטח שהועיד לה האו"ם. הכוחות נפרסו ברצועות צרות ופגיעות, והרציפות הטריטוריאלית לא הושלמה: ירושלים נותרה מנותקת, הדרך לנגב נחסמה בשעות היום, מאחר ש'האחים המוסלמים' תפסו את משטרת עיראקסווידאן בעת יציאת הבריטים.

המצב בעת הכרזת העצמאות

ב-12 במאי 1948 נערך במנהלת העם⁴⁶ הדיון המכריע בשאלה, אם לשעות להצעה האמריקאית, להפסיק את האש ולהקפיא את המהלכים המדיניים, או להכריז על עצמאות. בדיון נכחו 10 מתוך 13 חברי המנהלת, וההכרעה הושגה על חודו של קול אחד בהצבעה — 4:6.

ישראל גלילי (ראש המפקדה הארצית של ה'הגנה') ויגאל ידן (קצין המבצעים שלה) הציגו בזה אחר זה את הערכת המצב הצבאית שלהם. שניהם הביעו דעתם שסיכויי הניצחון והמפלה שקולים, והמלחמה תוכרע במירוץ נגד האויב והזמן, כאשר השאלה היא: האם יבלמו הכוחות המגויסים והיישובים את הפולשים עד

⁴³ בן-גוריון, **בהילחם**, עמ' 91-92 (6.4.1948).

⁴⁴ היה זה פריץ איזנשטטר (שלום עשת), שהציע ב-14.12.1947 לפנות 14 יישובים מדרום לכביש עזה-באר-שבע ולהעביר את תושביהם צפונה, עד שהמלחמה תסתיים. גם הבריטים הציעו לפנות כדי להבטיח את שלום התושבים. בן-גוריון דחה את ההצעות ופעל לתגבור ולחיזוקו של הנגב.

⁴⁵ על תגבור הנגב ראו א' אורן, "הנגב במרי, במאבק ובמלחמת העצמאות...", אצל א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב**, כרך א, תלאביב 1979 (להלן: אורן, **הנגב**), עמ' 389-395.

⁴⁶ ראו הערה 27 לעיל.

שיגיע מחו"ל נשק כבד, שיאזן באופן איכותי את נשק האויב ויאפשר לעבור להתקפות נגד. בעת הדיון נודע, שכוח הלגיון יחד עם מאות מקומיים תוקף את גוש עציון, וכבר נפלו חללים. משתתפי הדיון נטלו על עצמם אחריות להכרעה המדינית, בהיותם מודעים לחומרת התחזית הצבאית. למחרת נפל כפר עציון, וב-14 במאי נכנעו מגיניהם של יתר יישובי הגוש. בעצם היום ההוא הוכרזה העצמאות.⁴⁷

בין השיקולים המדיניים שחייבו את ההכרזה תצוין תמיכת ברית המועצות (הנשק מצ'כוסלובקיה החל להגיע בהסכמה סובייטית). יותר מכול קבעו ההערכות בדבר הסיכוי להחזיק מעמד למרות יחסי הכוחות הקשים. ארבעה גורמים יכלו להשפיע על מחייבי ההכרזה: לחימת אנשי היישובים, שרובם עמדו במערכה ולא נטשו את יישוביהם; ההיענות הרחבה לצווי גיוס - גם בהעדר כוח אכיפה מוסדות הלאומיים; היענות יהודי התפוצות לקריאת ההתגייסות מהארץ — התנדבות מח"ל (מתנדבי חו"ל) והציפייה למתגייסי גח"ל (גיוס חו"ל);⁴⁸ והציפייה להגעתם המהירה של משלוחי נשק כבד, ששליחי ה'הגנה' התאמצו להביאם מעבר לים.

הנציב העליון יצא מירושלים ביום שישי, 14 במאי, והעצמאות הוכרזה בתל-אביב בו ביום. ביומון 'דבר' פרסם באותו יום המשורר נתן אלתרמן את טורו השבועי, החת הכותרת: "אל מול הפלישה",⁵⁰ וכך נכתב בבית האחרון:

והיה אם מצרים תזעיק חייליה,
ותריע עמון... זאת נדע: מהיום
המדינה החיה תלחם על חייה...
וברוך שהביא את עמו עד הלום.

ואכן למחרת החלה הפלישה הבינ-ערבית, ונפתח 'הסיבוב השני' במלחמה. לפני סוף מאי הגיע למזרח התיכון הרוזן השוודי פולקה ברנאדוט (Bernadotte), שמונה למתווך מטעם האו"ם, ומכאן ואילך היו המתווך ומנגנון המשקיפים שלו מעורבים במהלך המערכות, בהסדרת ההפוגות ובפיקוח עליהן.

⁴⁷ על הדיון במנהלת העם ראו בן-גוריון, **מן היומון**, עמ' 159. ניתוח מאמצי הרכש והתע"ש במלחמת העצמאות, נוכח האמברגו ראו עמיצור אילן, **אמברגו - עוצמה והכרעה במלחמת תש"ח**. תל-אביב: 1995 (להלן: אילן, **אמברגו**).

⁴⁸ מפברואר 1948 נרתמו כל הגופים שפעלו בקרב שארית הפליטה באירופה לפעולה מתוכננת ומסודרת לגיוס צעירים וצעירות יהודים, ולאיימונם לפני עלייתם לארץ, לתגבור הכוחות הלוחמים. המגמה היתה לגייס ולהעלות לארץ 10,000 איש ואישה במסגרת **גח"ל** עד אוגוסט 1948. גם במחנות העצורים בקפריסין אומנו צעירים במסגרת זו לקראת עלייה והצטרפות לחימה בארץ כאשר ישוחררו.

שליחי היישוב והתנועה הציונית פעלו לגיוס מתנדבים לחימה בארץ גם במדינות שבהן היה מצבם של היהודים טוב. גיוס **המח"ל**, שמנה כ-800 איש, היה מכוון בעיקר לגיוס כוח אדם מקצועי (תעופה, שריון, רפואה וכדומה) ופיקודי, וצפוי היה שרוב המתנדבים יחזרו למדינותיהם בתום המלחמה. להרחבה, ראו מאמריו של י' מרקוביץ בקובץ זה.

⁴⁹ בן-גוריון, **מן היומון**, עמ' 311 (11.5.1948). ראו גם יואב גלבר, "פלישת צבאות ערב ב-15 במאי 1948", **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 3, שדה-בוקר 1972, עמ' 23-74.

⁵⁰ שיר זה נכלל, תחת הכותרת "לבוקר פלישה", ב"**טור השביעי**", א, תל אביב תשל"ז, עמ' 140.

המלחמה בשיאה — פלישה ובלימה

מטרות הערבים - מגמות, תכניות, ביצוע ותוצאות

הבריטים יצאו במועד, אך הפתיעו, ופינו את ירושלים ב־14 במאי, יממה מוקדם מהצפוי. נכשלו הניסיונות הבינלאומיים להסדיר הפסקת אש. מוסדות האו"ם אף לא יכלו ליישם את ההחלטה בדבר בינאום ירושלים — ובהיעדר כוח נייטרלי, נגזר על עיר הקודש להפוך לזירת קרב.

באפריל גיבשו מדינות ערב החלטה לפלוש ארצה.⁵¹ מצרים המהססת הצטרפה לפולשים ממש ערב הפלישה. ברגע האחרון ניסתה מנהלת העם — הממשלה לעתיד של ישראל — להגיע להסדר עם המלך עבדאללה. גולדה מאיר נסעה לפוגשו בסתר בליל 10-11 במאי, והציעה ש"ייקח את החלק הערבי" של הארץ (על ירושלים לא דובר עמו, כי עוד המתינו לראות אם האו"ם יגשים את הבינאום).⁵² בפגישה התברר שכבר הוכרע על פלישה, ועבדאללה עצמו נתכבד ומונה ל"מצביא העליון". בינתיים נדרכו שני המחנות להשתלט על 'אזורי הביטחון'⁵³ בעיר, ברגע יציאת הבריטים.

התוכנית האסטרטגית של המפקדה הערבית הכללית ביטאה את מטרת המלחמה המרבית — הכרעת ישראל וחיסולה במסעי בזק אל מרכזיה החיוניים — חיפה ותל־אביב. הצבאות הערביים אמרו לפעול במתואם: הירדנים, העיראקים, הסורים והלבנונים נועדו לעלות על חיפה בהתקפות מתמקדות מדרום, ממזרח ומצפון. מצרים נועדה לעלות על תל־אביב במאמץ משני. אלא שעבדאללה סטה מהתוכנית היומרנית ושיגר את הלגיון למרכז הארץ, מתוך כוונה לספח את יהודה ושומרון ולהדביר את נאמני המופתי בארץ. כעבור ימים מספר נאלץ לרכז את הלגיון ולכוונו כלפי ירושלים כדי למנוע את נפילת מזרח העיר בידי היהודים.⁵⁴ סטיית עבדאללה שיבשה את מהלכי הצבאות, ונותר מרכיב משותף אחד - חד־זמניות אסטרטגית, אבל לא אופרטיבית, של ההתקפות על ישראל.⁵⁵

מה היה חלקם של ערביי הארץ ושל 'צבא ההצלה' בפלישה? התוכנית הבין־ערבית הראשונה בנתה על כך, שהמקומיים יחזיקו בשטחיהם, והצבאות הערביים יתבססו ויתקפו מתוכם.

עד מועד הפלישה התחוללה תמורה מרחיקת לכת במרחב שבשליטה יהודית. כבר מתחילת התלקחות

⁵¹ מ' פעיל ניתח את המגמות הנפרדות של המדינות, פעיל, **פלשתיין**, עמ' 471-479. לעומתו ראו דיון בהחלטת הפלישה אצל שמעוני, **הערבים**. עמ' 29-34.

⁵² ב'גוריון, **מן היומן**, עמ' 157 (11.5.1948), ובספרו: **מדינת ישראל המחדשת**, תל־אביב 1969 (להלן: ב'גוריון, **מדינת ישראל**), עמ' 104.

⁵³ בשנה האחרונה לשלטונם גידרו הבריטים אזורי ביטחון בירושלים, אזור א בדרום העיר ואזור 8 במרכז, סביב מלון המלך דוד. אזורים אלה שהיו מוגנים מפני פעולות טרור והכניסה אליהם היתה אסורה ומבוקרת, זכו לכינוי 'בווינגראד'. כמו כן החזיקו הבריטים במבנים ובמתחמים קטנים בכל העיר.

⁵⁴ דיון בתוכנית הפלישה ראו פעיל, **פלשתיין**. עמ' 458-462. השוו: **מאחורי הפרגוד**, עמ' 148-150. הערכת המודיעין במטכ"ל גרסה, שהלגיון יפנה למרכז וישתף פעולה עם הצבא המצרי. על הערכות המצב במטכ"ל ראו: הערכות הש"י מ־7 במאי, ב'גוריון, **מן היומן**, עמ' 151; הערכות אג"ם 3 מ־9 במאי, ראו תיק תוכנית ד', א"צ. השוו בר, **מהלכים**, עמ' 60-61.

⁵⁵ הוועדה העיראקית מותחת ביקורת: חילות המשלוח לא עמדו בכל יחס לנדרש; פעלו בנפרד ללא כל תיאום; המפקדה הכללית הפכה ל"פיקציה", כפי שדיווח הרמטכ"ל העיראקי כבר ב־27.5.1948 (**מאחורי הפרגוד**. עמ' 145-147, 148).

המלחמה עזבו בעלי הון ערבים את הערים המעורבות, ובעקבותיהם הלכו רבבות ערבים — רובם מהערים ומשכונות העוני שסביבן. במרס ניכרה גם נטישת כפרים, בעיקר בשרון. היציאה גברה מאז מבצע 'נחשון', ואחרי כיבוש טבריה וכיבוש חיפה במחצית אפריל. בחודשים אפריל-יוני, בעת מבצעי תוכנית ד', התחולל הגל העיקרי של יציאת פליטים, אף מאזורים שכוחות ישראלים לא הגיעו עדיהם. מרביתם יצאו או גורשו עוד בעת השלטון הבריטי — עד הכרזת העצמאות. מן הפלישה ואילך לחמו הכוחות היהודיים בעיקר בהגנה, ותקפו רק בגזרות מצומצמות, כגון בגליל המערבי. מספר הפליטים שיצאו עד ראשית חודש יוני, נאמד בכ-300,000 (מתוך כ-650,000 בסך הכול), משמע — כמחצית הפליטים יצאו, ברחו, פונו או גורשו עד ראשיתה של ההפוגה הראשונה.⁵⁶

התמוטטות המרכזים העירוניים ויציאת הפליטים היו תוצאות הלוואי של מבצעי תוכנית ד', שאחד מיעדיה היה שחרור הכוחות המושקעים בעימותים שבערים המעורבות, כדי להציב בעוד מועד כוחות לנוכח הפולשים. ההתנגדות הערבית נשברה בערים טבריה, חיפה, דרום ירושלים ומרכזה, צפת ועכו, ובעיירות כגון בית-שאן ויבנה.

לא כל המבצעים צלחו, וכוחות ה'הגנה' נכשלו בחודש מאי במה שהצליחו לעשות באפריל — לפתוח מחדש אה הדרך לירושלים. 'צבא ההצלה', שהגיע אחרי תבוסתו במשמר-העמק לגיזרת לטרון-שערה-הגיא, מנע את פתיחת הכביש. אולם דווקא בפרוס הפלישה הוצא 'צבא ההצלה' ממרכז הארץ, בפקודת הליגה הערבית, בתגובה על סטיית עבדאללה. קאוקג'י הועבר צפונה ופרץ לגליל מצפון, כפי שהסורים התכוונו לפלוש לארץ על פי התוכנית הראשונה שלהם (התוכנית שונתה ברגע האחרון והם פלשו מדרום לכינרת בגזרת העיירה הערבית צמח (סמח')). כמה מגדודיו הוצבו בגולן, ועד סוף המלחמה הוא פעל בכפיפות לסוריה.⁵⁷

למרות הצלחות ה'הגנה' ערב הפלישה, לא סחפה איתה התמוטטות הערבים במרכזים העירוניים ובסביבתם את כל האוכלוסייה הכפרית. נפלו בעיקר אותם כפרים שנגדם הופעלו כוחות מקומיים יחד עם כוחות מגויסים של ה'הגנה' (למשל: מבצע 'ברק' של 'גבעתי' ו'הנגב' בדרום, מבצע 'הראל' בפרוזדור ירושלים ופעולות 'גולני' בגלבע) לעומתם היו כפריים שהצליחו להחזיק ביישוביהם בחודש הפלישה (כדוגמה תשמש לוביה, שהדפה את כוחות 'גולני' לפני ההפוגה).

צבאות ערב אמרו להכריע את ישראל במסעות מהירים, אך נבלמו. לא חלפו שבועיים, והם החלו עוברים מאסטרטגיית ההכרעה למגמה חלופית — קיצוץ בשטחי ישראל:

- צבא לבנון, שההנהגה היהודית חששה פן יתקדם דרומה לעכו, נמנע מלעשות זאת, אולי בגלל

⁵⁶ ראו אבידר, עמ' 46, לעומת הטענה ש"לא נועד כל תפקיד לפלשתינאים", פעיל, **פלשתיין**, עמ' 459. דיון על "היווצרות תופעת הפליטים" ראו סלע, עמ' 165 ואילך, ושם ביקורת על נתוניו ותיאוריו של כני מוריס, **לידתה של בעית הפליטים הפלשתינים 1947-1949**, תל אביב: עם עובד, 1991. על גלי היציאה עד סוף מרס ובאפריל-יוני ראו סלע, עמ' 168-171.

⁵⁷ על יציאת 'צבא ההצלה' ראו אורן, **מבואות ירושלים**, עמ' 39.

שדרכו נחסמה על ידי חבירת חטיבת כרמלי ליישובי הגליל המערבי ערב הפלישה, שאפשרה לאחר מכן את כיבוש עכו. בפועל הסתפק צבא לבנון בסיוע ל'צבא ההצלה' להיכנס בתחילת יוני בציר מלכיה-סעסע. כוח זה התבסס בגליל העליון והתחתון (עמידת לוביה אפשרה את כניסתו לנצרת ממזרח).

- הצבא הסורי פלש לעמק הירדן, כבש את צמח, אבל נהדף בדגניה, העתיק ביוני את מאמציו לגיזרת משמר-הירדן, הצליח לתפוס ראש גשר, וכמעט ניתק את אצבע הגליל, אך בשלב זה נבלם. יתכן שנכשל בגלל אי תיאום אופרטיבי עם צבא לבנון ו'צבא ההצלה'.
- הצבא העיראקי נכשל בהבקעה לבית-שאן, נוכח עמידה גשר ובית-יוסף, עבר לשומרון, איים מטולכרם לנתק את השרון, וכוחותיו איימו על פתח-תקווה מראשי-העין, ואבטחו את אגף הלגיון, כשזה התרכז בירושלים ובמבואותיה. כך ויתרו על יעדס האסטרטגי — חיפה, הנמל ומסוף הדלק — ונרתמו לעזרת עבדאללה, בעל הברית ההאשמית.⁵⁸
- הכוח המצרי נעצר בסוף מאי באיסדוד (כיום אשדוד). כאן התבסס והדף את התקפת חטיבת גבעתי, אבל לא חידש עוד אה ההתקדמות צפונה, אלא חיטה את מאמציו מזרחה לניתוק הנגב. ואמנם, לפני ההפוגה, מתחו המצרים רצועת ניתוק בציר מגידל-בית-ג'וברין-חברון.⁵⁹
- רק הלגיון הירדני לא בחר מתחילה במגמת ההכרעה אלא שאף להבטיח את שלטונו של עבדאללה על השטח שנועד למדינה הערבית. הוא פתח במתקפה בתוך ירושלים, ובלטרון אף ניתק את הכביש אל העיר. ב־1 ביוני שיגר כוח ללוד ולרמלה. לא היה בכוונתו לזנק לעבר תל-אביב, אלא לשלול מנאמני המופתי את מאחזם הטריטוריאלי האחרון (חסן סלאמה, שפיקד על הערים, נפצע ב־30 במאי ומת), ולבסס את שליטת עבדאללה באזור.⁶⁰

הדבקות ההתחלתית של צבאות ערב במטרת חיסולה של ישראל גרמה לכך שהם שמטו מידיהם את הסיכוי להשיג גם את המטרה המוגבלת — הקיצוץ בשטחי ישראל. הסורים, הלבנונים ו'צבא ההצלה' יכלו לנתק את אזור החולה, אילו פעלו בכיוון זה מלכתחילה ובמקום, כפי שתכננו. בנגב ריכזו המצרים את המאמץ בציר החוף (והניחו ל'אחים המוסלמים' לעלות בציר משני לבאר-שבע ולחברון). אילו תקפו את נירעם בריכוז כוחות כפי שהשקיעו ביד-מרדכי, היו משתלטים על מקורות המים ומנתקים את הדרכים למרחב היהודי הנצור. וכאשר התפרסו ברצועת הניתוק, שוב ביקשו 'לתפוס מרובה', אך לא תפסו את

⁵⁸ א' אורן, **בדרך אל העיר: מבצע "דני"**, תל-אביב 1976 (להלן: אורן, **מבצע דני**), עמ' 24. הערכה ישראלית על מגמת עיראק בגמר ההפוגה, שם, עמ' 43.

⁵⁹ שם. עמ' 15-16, 30-31.

⁶⁰ שם, עמ' 23-24.

השטח החיוני. נירעם והנגב החזיקו מעמד.⁶¹

מטרות היהודים - מגמות, תוכניות, ביצוע ותוצאות

הפלישה הבין־ערבית פתחה את 'הסיבוב השני' במלחמה. מול הצבאות הפולשים ניצבו כוחות הצבא והיישובים למערכת מגן. ב־14 במאי 1948, בין 16:00 ל־17:00 התקיים הטקס בו הכריז בן־גוריון על הקמת מדינת ישראל. כבר באותו ערב נתגלעה מחלוקת בינו לבין המטכ"ל על האסטרטגיה נוכח הפלישה. ירושלים העברית עוד היתה מנותקת, למרות המאמצים לפתוח את הדרך, שנמשכו כבר שבוע במבצעי 'מכבי' א' וב'. ראש הממשלה רצה לרכז מאמץ להסרת המצור, אך נתקל בהתנגדות ליוזמה התקפית ברגע זה. ביומנו כתב על עמדתו במחלוקת זו:

כמעט כל אנשי המטה התנגדו לדעתי להסתער בכוח יותר גדול ובמרץ יותר עקשני על כיבוש המרחבים סביב כביש תל־אביב-ירושלים /.../ הנימוק — שאין לנו כוח מספיק, ואין אנו יודעים מה תוכניות האויב. בלי החלטה מפורשת של י"ג (לא התרגלתי עדיין להגיד ממשלה) — לא רציתי לתת הוראה נגד דעתם של כל אנשי המטה. אולם אני מרגיש שהחמיצו ומחמיצים כיבוש הקובע גורל ירושלים — ואולי גורל המערכה כולה.⁶²

במשך כל חודש הפלישה, עד להפוגה הראשונה, נמשכה המחלוקת המדינית־האסטרטגית בדבר היכולת לעמוד בבלימה ולרכז בכל זאת כוחות להתקפות־נגד בגזרות קריטיות. בן־גוריון חזר ותבע לרכז את המאמץ בפתיחת הדרך לירושלים. שלושה ניסיונות התקפה נעשו בחזית לטרון — כולם נכשלו. אבל בינתיים נפרצה דרך חתחתים לגייפים שעקפה את לטרון ואת רכס איילון מדרום, והצילה את ירושלים העברית מסכנת רעב ומחסור. שביל הגייפים שופר לדרך בורמה, ולידה החלו להניח צינור מים, שהושלם בתחילת אוגוסט.

בגזרות אחרות היו הכוחות והיישובים שרויים במערכה קשה ועקשנית. היישובים עמדו ולחמו. משקים נהרסו. יש שנפלו יישובים ואבדו משלטים — אך הפולשים נבלמו.⁶³ בדרום ובצפון עברו כוחות השדה להתקפת־נגד, אך נכשלו באיסדוד ובגינין, כמו בלטרון.

⁶¹ למגמת המצרים ראו אורן, הנגב, עמ' 395-396. לעמידת הנגב עד מבצע 'יואב' ראו שם, עמ' 396-400.
⁶² בן־גוריון. מן היומן. עמ' 170; בן־גוריון, מדינת ישראל. עמ' 105. על הבעיות האופרטיביות בחודש הפלישה ראו בר, מהלכים, עמ' 61-63.
⁶³ על ירושלים העברית בפרוס ההפוגה ראו אורן, מבצע דני, עמ' 16-20.



חסן סלאמה, מפקד החטיבה המערבית של ה"גייהאד הקדוש"



המופתי. חאגי אמין אלחוסיני

בעצם סערת קרבות הבלימה, ב־26 במאי, החליטה הממשלה על הקמת צבא ההגנה לישראל. ב־1 ביוני, לרגל יישום ההחלטה, הוציא ב־גוריון פקודת יום, ופתח אותה במילים אלה: "עם הקמת מדינת ישראל יצאה ה'הגנה' מהמחתרת ונהפכה לצבא סדיר". בהמשך דבריו ציין את עמידת ה'הגנה': "בלי הניסיון, התכנון, כושר הפעולה והפיקוד, הנאמנות ורוח הגבורה של ה'הגנה' לא היה הישוב עומד במבחן הדמים האיום שבה עליו בששת החודשים האלה ולא היינו מגיעים למדינת ישראל".⁶⁴ גם המחתרות 'הפורשות' השתלבו בהדרגה בצה"ל. מרבית אנשי לח"י התגייסו במאורגן אחרי החלטת ההקמה. ולפי הסכם עם מפקד אצ"ל, היה הארגון אמור להשתלב בצה"ל החל מיוני. תהליך ההשתלבות השתבש עקב פרשת האונייה 'אלטלנה', שהגיעה לחופי הארץ ועליה מטען נשק, שהאצ"ל סרב למוסרו לשלטונות צה"ל. ב־גוריון, שראה בצעד זה ביטוי של מרד בסמכות השלטון האזרחי והצבאי, העדיף את פיצוץ האונייה על הנשק שבה (אף במחיר של נפגעים בנפש) על פני מסירתו לגורם שאינו מכיר בסמכות המוסדות של מדינת ישראל. תגובת האצ"ל היתה קשה, אך לא הגיעה למרד של ממש.

מאמציו של הרוזן ברנאדוט, המתווך מטעם האו"ם — שהגיע למזרח התיכון לפני סוף מאי — להסדיר הפוגה, נתקלו תחילה בהתנגדות, ורק אחרי השהיות ניאותו לו היהודים והערבים. לדבריו, הסכימו שני המחנות להפוגה כי חשו שהותשו ואינם יכולים להגיע להכרעה.⁶⁵

ב־11 ביוני החלה הפוגה בת ארבעה שבועות.

הפוגה ראשונה - יוני-יולי 1948

במשך ההפוגה, שנמשכה עד 9 ביולי, גיבש הרוזן ברנאדוט הצעות להסדר שלום. על פי יומנו הוא גרס, שהחלטת החלוקה של האו"ם "בלתי מוצלחת" ואף "אומללה", אלא שאין להחזיר את הגלגל. לפי "המצב בשטח" ויחסי הכוחות, הוא העלה "אפשרות שישראל תקיים את מעמדה כמדינה עצמאית, ובה בשעה תצטרף לאיזה איחוד שהוא עם החלק הערבי של ארץ-ישראל", שהוא הציע לצרפו לעבר-הירדן.⁶⁶ הוא אף הציע חלוקה משלו: הנגב — לערבים, ובתמורה יינתן ליהודים הגליל. ירושלים תינתן למלך עבדאללה, "עם אוטונומיה עירונית לעדה היהודית והסדרים מיוחדים להגנת המקומות הקדושים".⁶⁷ הצעות המתווך הציבו סכנות מדיניות לישראל, אך פתחו גם סיכויים: כאשר "גנו" את בינאום ירושלים ורצה למוסרה כולה לערבים, הוא סתם למעשה את הגולל על רעיון הבינאום. אלא שההצעה הדגישה את הצורך הישראלי בהסרת איום הניתוק ובחיבור העיר אל החוף בפרוזדור רחב ומיושב.

⁶⁴ ב־גוריון, **מן היומן**, עמ' 188, 196. על ניסוח שבועת צה"ל בעקבות שבועת ה'הגנה' ראו **שם**, עמ' 193.

⁶⁵ פולקה ברנאדוט, **לירושלים**, תרגם נ' גולן, אחיאסף, ירושלים 1952 (להלן: ברנאדוט), עמ' 97.

⁶⁶ **שם**, עמ' 80-81, והערה בעמ' 99-100.

⁶⁷ **שם**, עמ' 108. ההצעה במלואה, **שם**, עמ' 105-108.



המתווך מטעם האו"ם - הרוזן ברנאדוט (במרכז), ממלא מקומו - ראלף באנץ' (משמאל),
שר החוץ משה שרת (מימין)

גם לערבים לא גרם ברנאדוט נחת: את מרכזו הגליל אמר למסור לישראל, כאשר קאוקגיי מחזיק בו; אה הנגב הועיד לעבדאללה, בעוד שהמצרים הם שניתקוהו. שיתוף הפעולה הבינ־ערבי, שכבר נפגם, נתערער עוד יותר.

בעת ההפוגה ניסה עבדאללה להשיג תיאום אסטרטגי בין־ערבי, אך נכשל. מלך מצרים והעוצר העיראקי דחו את הזמנתו, שככל הנראה לא היתה הצעה רצינית, להצטרף ל"מלחמת שלושת המלכים" לכיבוש ירושלים העברית. ישראל ציפתה הפעם למאמץ מתואם יותר, אולם צבאות ערב בדרום ובמרכז התכוונו רק להחזיק בשטחיהם, ולכל היותר לשפר עמדות. לשם כך הפרו המצרים את ההפוגה והקדימו לתקוף ב־8 ביולי. נדמה היה שהם מנסים להבקיע צפונה, אך למעשה שאפו לחזק את הניתוק וליישר אה החזית, מטריז איסדוד כלפי דרום־מזרח. הלגיון וצבא עיראק נותרו פסיביים, והעיראקים הסתפקו בלחץ מקומי מג'נין צפונה.⁶⁸

ההפוגה הראשונה נתנה לישראל שהות לגבש מדיניות מלחמה ואסטרטגיה שנועדו ליטול את היוזמה ולעבור למתקפות, כדי למנוע את 'הקפאת' קווי ההפוגה. למן כינון העצמאות החלו להגיע משלוחי רכש כבד. בתחום הציוד היבשתי יצוינו בעיקר תותחי נ"מ קלים (בקוטר 20 מ"מ), קומץ תותחי שדה וטנקים

⁶⁸ על המגמות הערביות ראו אורן, **מבצע דני**, עמ' 24-25; על המגמה המצרית ראו אורן, **הנגב**. עמ' 398.

קלים צרפתיים מיושנים וזחל"מים, ובציוד האווירי — מטוסי קרב ראשונים ('מסרשמידטים' מצ'כוסלובקיה).⁶⁹

בהפוגה צצו והופיעו חבלי ה'ממלכתיות', היינו, קשיי ההסתגלות של ארגונים ונורמות מתקופת 'היישוב' למסגרת המדינה. בעוד שמשבר 'אלטלנה', ביטא את 'הפורשים' מימין, התחולל, מיד אחריו, 'משבר המינויים': הפעם נקלע הפיקוד העליון של צה"ל למשבר פנימי, כמעט 'מרד גנרלים', שעילתו: מחלוקת בין בן-גוריון לבין המטכ"ל על מינוי מפקדי ארבע החזיתות העליכטיות, שעל עצם הקמתן הסכימו כולם. בעוד שבהצעת המטכ"ל היו שלושה מפקדים מאנשי ההגנה, שלא שירתו בצבא הבריטי, דרש בן-גוריון למנות שניים מהמפקדים ששירתו בצבא הבריטי, ולהכניס נוספים למטכ"ל. במשבר שנוצר בעקבות המחלוקת הגישו ראש אג"ם — יגאל ידין, יועץ שר הביטחון ישראל גלילי ואחרים את התפטרותם או את מחאותיהם. ליישוב המשבר הוקמה ועדת שרים ('ועדת גרינבוים' או 'ועדת החמישה'), שהגישה את מסקנותיה לאחר חקירת הפרשה. המשבר הסתיים ביוזמת יגאל ידין בכעין פשרה. סמכותו של בן-גוריון הוגבלה, עם הקמת 'קבינט מלחמה' — ועדת קבע של חמישה שרים בראשותו. היו שגרסו שלכאורה הוא יצא מחוזק, כיוון שלא נמצא לו מחליף; אך נראה שהוא נאלץ להתפשר, והשלים עם מינוי מפקדי חזית שקודם לכן פקפק ביכולתם. ההחלטות העיקריות בניהול המלחמה נתקבלו מכאן ואילך בשיתוף 'ועדת החמישה'. ישראל גלילי (ראש המטה הארצי של ה'הגנה' לשעבר) נדחק, ולמעשה עזב את תפקידו; ולעומת ההגבלות על סמכותו של בן-גוריון התחזק מעמדו של ידין, שעתה היה למעשה ממלא מקום הרמטכ"ל (יעקב דורי, שנעדר מפאת מחלה). גם כאשר דורי חזר לתפקוד סדיר בסוף יולי, שימש ידין למעשה כרמטכ"ל בכל הכרוך בתכנון המבצעים וניהולם.⁷⁰

אולם משבר המינויים לא העיב על התכנון וההתארגנות לקראת המגמות המבצעיות:

- הפעלת מאמץ עיקרי בחזית המרכז, מת'לאביב מזרחה, במטרה לכבוש את לוד ורמלה ולעלות על רמאללה, תוך עקיפת לטרון, כדי להסיר את הלחץ מת'לאביב ומירושלים.
- בצפון ובדרום - הפעלת הכוחות המקומיים במגמה התקפית; בדרום היה עליהם לפרוץ את המצור על הנגב.⁷¹
- עדיפות מדינית עליונה ניתנה ל"מערכה לגאולת ירושלים", כדברי ראש הממשלה. בכנס מח"טים ב-18 ביוני 1948 חזר בן-גוריון ואמר, ש"המלחמה על ירושלים והמרחבים סביבה — מחוץ לכל

⁶⁹ אילן, **אמברגו**, עמ' 24, על מאמצי הרכש והתע"ש עד סוף מאי ראו שם, עמ' 72-80. על רכש וייצור של רכב-קרב (רק"ם) עד גמר הפוגה א' ראו עמ' 24 ברזנר, **ניצני שריון**. ת'לאביב: 1995, (להלן: ברזנר), עמ' 127-136; על התחלות במיגון רכב ובמאמצי רכש ראו שם, עמ' 65-69, 78-95.

⁷⁰ על משבר הפיקוד העליון ראו מאמרי "משבר הפיקוד העליון וועדת חמשת השרים בהפוגה הראשונה, יולי 1948", **מערכות** 298 (מרס-אפריל 1985), עמ' 50 ואילך. על תוצאות המשבר ראו שם, עמ' 52-53. השו: אורן, **בן-גוריון במלחמה**, עמ' 28. לדיון מעמיק ומקיף בסוגיית יחסי בן-גוריון-פלמ"ח ומקומו של משבר הפיקוד בהקשר זה, ראו: שפירא, אניטה, **מפיטורי הרמ"א עד סירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית**. תל אביב תשמ"ה; גלבר, יואב. **למה פרקו את הפלמ"ח**, ירושלים-ת'לאביב: 1986.

⁷¹ אורן, **מבצע דני**, עמ' 26-28.

הטעמים הסנטימנטליים — היא מלחמה על הארץ; אם ננצח כאן — אפשר להניח שניצחנו".⁷²
עדיפות שנייה ניתנה לנגב. שוב הדגיש בן-גוריון, שאין די לפרוץ לנגב הצפוני; המגמה - להשתלט על כל הנגב עד ים המלח ואילת, כי "אין תחליף לנגב מבחינה ציונית".⁷³

קרבות 'עשרת הימים'

בקרבות 'עשרת הימים', עד לפרוץ ההפוגה השנייה שכפתה מועצת הביטחון, פעלו צבאות ערב בשיטה סבילה או פעילה, לאור מטרותיהם המוגבלות.

בצפון נעשו מאמצים יומרניים יותר. הצבא הסורי התכוון להגיע ממשמרהירדן ולנתק את אצבע הגליל, וצה"ל ניסה להקדימו ב'מבצע ברוש'. בקרבות קשים עלה בירי צה"ל להכיל את הסורים בראש הגשר, כלומר - לצמצם את מאחזם ולמנוע מהם לפרוץ ממנו. 'צבא ההצלה', שהתפרס בגליל העליון והתחתון, ניסה לנתק את הכוחות הישראליים בגליל המזרחי ותקף את סג'רה. אילו הצליח, היה מנתק את כביש כפר-תבור-כינרת בהתקדמות קצרה לכפר-כמא, אך גדוד מ'גולני' הגן על הכפר בעקשנות. קאוק'גי ריכז תגבורות להתקפות חוזרות, ונחשף ליוזמה ישראלית: כוח 'דקל' פרץ בשפרעם, תפס את נצרת וכל הגליל התחתון, ועם כיבוש לוביה פתח את הכביש לטבריה.

בצפון נמנע ניתוק אצבע הגליל, החזית הורחקה מחיפה, ונכבש הגליל התחתון.

המאמץ העיקרי של צה"ל במרכז הושקע במבצע 'דני' — כיבוש לוד ורמלה. למחרת היאחזות צה"ל בלוד אירעה בה התקוממות של המקומיים, בעקבות גיחת כמה שריוניות של הלגיון שחדרו לעיר ויצרו בה אשליה שהלגיון בא לעזרה. אחרי דיכוי המתקוממים נעצרו מאות רבות של גברים. למחרת הסדיר המושל בלוד את שחרור השבויים, תמורת הסכמת ראשי העיר ליציאה כללית של התושבים (אם מרצון או מפחד ואם תחת לחץ). מרבית תושבי לוד יצאו רגלי לכיוון כוחות הלגיון שבאזור בית-נבאלא, וחלקם — בדרך הארוכה לברפיליה והלאה — לבית-סירא. גורלה של רמלה נכרך בזה של לוד שכנתה. תושביה פונו באוטובוסים עד קובאב (כיום משמראיילון), ומשב המשיכו ברגל ללטרון.

במתקפות צה"ל ב'עשרת הימים' נכבשו הערים רמלה, לוד ונצרת, ועמן כפרים במרכז ובגליל התחתון. הלחימה נגד הכוחות המקומיים והכוחות הצבאיים — הלגיון הערבי במרכז ו'צבא ההצלה' בגליל — גרמה לגל נוסף של פליטים. חלקם הקדימו לצאת מפחד התקפה, וחלקם נעקרו בפקודה תוך כדי הכיבוש ובעקבותיו, כמו בציפורי ובלוביה, ערביי נצרת, שלא אחזו בנשק, נותרו יושבים בעירם. המפקדים במקום

⁷² בן-גוריון, **מן היומן**, 18.6.1948, עמ' 229.

⁷³ הדברים על ירושלים אצל בן-גוריון, **בהילחם**. עמ' 182. על הנגב ראו **שם**. עמ' 129-130.



הכשרת דרך בחולות

שקלו לפנותם, אבל בִּגְוִרִיּוֹן מנע את הפינוי.⁷⁴ לאחר פרשת פליטי לוד ורמלה נאסר על צה"ל לגרש ערבים ללא אישור שר הביטחון. מבצע 'דני' לא השיג את מלוא מטרתו: לאחר כיבוש לוד ורמלה בוטל המסע לרמאללה; המערכה כוונה לכיבוש לטרון, אך השיגה רק כיתור כמעט מלא, ואגב כך הורחב הפרוודור דרומה עד נחל שורק.

המבצע הסיר למעשה מירושלים את הסכנה שאילצה את צה"ל לרכז את מאמציו העיקריים במרכז. לשינוי המצב הצבאי ניתן ביטוי מדיני.

משה שרת הציע לספח את ירושלים היהודית לגוף

המדינה.

ב־1 באוגוסט, פחות משבועיים מגמר המבצע, מינתה הממשלה למושל צבאי בעיר את דב יוסף (ברנרד ג'וזף), ראש 'ועדת ירושלים', שניצח על התגייסות העיר ועמידתה, ובכך 'סופחה', הלכה למעשה, ירושלים העברית למדינה.⁷⁵

בקרבות 'עשרת הימים' ניצלה ירושלים העברית, ושופר המצב בצפון, אך מצב הנגב החמיר בגלל הניתוק הנמשך.

בדרום נהדפו התקפות המצרים על הטריז הישראלי בין בית־דאראס, ג'וליס ונגבה. לפני ההפוגה הובקע מעבר לנגב, כשנכבשה כרתיא ונהדפו התקפות־הנגד המצריות. לאחר כניסת ההפוגה תפסו המצרים גבעות מדרום לכפר וניתקו מחדש את הדרך, אך מפקחי האו"ם הכירו בזכות ישראל למעבר, לפי המצב בפרוס ההפוגה.

מתחילת הקרבות נאלצה ההנהגה להתחשב ב'שעון החול' המדיני. החשש היה, שכאשר יגיע צה"ל

⁷⁴ על גל היציאה ביולי ראו סלע, עמ' 171-172. על המהומות בלוד וגלות תושבי לוד ורמלה ראו אורן, דני, פרקים 6-7. לטענת בני מוריס, **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**, תל אביב: 1991, עמ' 48-49 והפרק השלישי, מעמ' 91 ואילך, הערבים גורשו לפי מדיניות שנקבעה מראש. קביעה זו מתעלמת מגילויי ההתקוממות ונסיבותיה, ומהסדרת היציאה, שנכרכה בשחרור העצורים. תגובה למוריס ראו במאמרי 'היתה מלחמה? תוקפים, פולשים, בורחים ופליטים בתש"ח-תש"ט', **מערכות**, 322, עמ' 49-54, 56. ראו גם א' קדיש, א' סלע וא' גולן, **כיבוש לוד, יולי 1948**. תל־אביב: 2000, במיוחד רשימתו של ארנון גולן, עמ' 123-143. על מניעת הפינוי מנצרת ראו בִּגְוִרִיּוֹן, **מן היומן**, עמ' 262.

⁷⁵ על 'סיפוח' ירושלים העברית ראו בִּגְוִרִיּוֹן, **מן היומן**, עמ' 269. ראו הודעת שרה לברנאדוט, 26.6.1948, **תעודות מדיניות ודיפלומטיות של מדינת ישראל**, כרך 1, ירושלים תשמ"א; כרך 2 תשמ"ד; כרך 3 תשמ"ג (להלן: **ת"י** ומספר הכרך), **ת"י** 1, תעודה 380 (בעקבות תזכיר של ליאו כהן, **שם**, תעודה 359 מ־22 ביולי). על מינויו של דב יוסף ראו בספרו, רב יוסף, **קריה נאמנה**, ירושלים ותל־אביב תש"ך, עמ' 319-320.

להישגים, תטיל שוב מועצת הביטחון הפוגה, כדי להפסיק את המלחמה. ב' 11 ביולי, ביממה השנייה למתקפות צה"ל, רשם ראש הממשלה: "יש להניח שבסוף השבוע [ה'16-17 בחודש] או בשבוע הבא יטילו עלינו הפוגה - וזו תוכל ליהפך לגמר המלחמה בפועל".⁷⁶ יגאל אלון ניסח את המסקנה המבצעית: "כל מבצע, נוסף להיותו חלק מתוכנית כללית, היה צריך להיות גם מושלם בפני עצמו בכל אחד משלביו".⁷⁷

שני הצדדים חשו מחסור בכוח אדם. הערבים, בניגוד גמור לצמצום המטרות, התאמצו לתגבר את חילות המשלוח. ואכן, עד לימי המלחמה האחרונים הם הכפילו את עוצמתם, ומניינם הגיע ל-65,000 בקירוב בסוף 1948. גם צה"ל התעצם, והגיע בסתיו 1948 ל-100,000 מגויסים בקירוב, לעומת כ-36,500 בעת הפלישה.

ההפוגה השנייה וצוואת ברנאדוט

מגמות ישראל בפרוס ההפוגה השנייה

ההפוגה השנייה היתה שונה מהראשונה: הפעם לא קבעה מועצת הביטחון סייגי זמן, אלא הדגישה את הכוונה להשיג הסדר מדיני, ואיימה בסנקציות נגד מי שיפר אותה. כשהוכרזה ההפוגה חש בן-גוריון שיש להתכונן הן לחידוש המערכה והן להסדרי שלום, וניסח לעצמו מגמה: "נכוונות לחדש המלחמה אם יפגעו בריבונות, בעלייה, בשטח מינימלי המגיע לנו; מאמץ לשלום לא דווקא על יסוד אפשרויות הכוח שלנו (שלפי דעתי הן כוללות כל א"י)".⁷⁸ ברוח זאת הוא אמר בתחילת ספטמבר לגיימס מקדונלד, השגריר האמריקני הראשון בישראל:

לפי הכרתי מגיעה לנו א"י המערבית כולה, ומדינה יהודית כזו אינה גורעת כמעט כלום מהשטח הערבי העצום, אולם הייתי בוחר [...] בשטח הרבה יותר קטן מתוך הסכמה יהודית-ערבית, מאשר בשטח כולו בלי הסכמה ערבית.⁷⁹

בן-גוריון הטעים את המפנה שחל ב'עשרת הימים', ובכנס מפקדים הסביר, שעצם מטרת המלחמה השתנתה: "מלחמתנו בראשית היתה התגוננות בפני ניסיון של השמדתנו. ביסודה נשארה כזו [...] אולם החל מההפוגה הראשונה יש בפעולתנו הצבאית מעין אקט פוליטי".⁸⁰ כלומר, אין נלחמים עוד על עצם קיום המדינה, אלא על תנאי קיומה, ויש לפעול בהקשר המדיני הנתון,

המטיל הגבלות על יישום הכוח. במועצת המדינה הוא אמר: "אנחנו עומדים בפני מערכה משולבת, גם צבאית וגם מדינית, ויש תלות הדדית בין שתי המערכות. ואין לחשוב שרק גורם אחד מאלה, צבאי או

⁷⁶ בן-גוריון, **מן היומן**, עמ' 250-251.

⁷⁷ יגאל אלון, "כוחות המגן הישראליים מהאיתמול להיום", **מערכות**, קעד-קעה, עמ' 70. על גורם הזמן בשיקולים מדיניים ואסטרטגיים במלחמות ישראל ראו אורן, **מבצע דני**, עמ' 242-243.

⁷⁸ בן-גוריון, **מן היומן**, עמ' 265 (20.7.1948).

⁷⁹ **שם**, עמ' 294 (8.9.1948).

⁸⁰ **שם**, עמ' 372 (27.11.1949). ההרגשות במקור.

מדיני, יכריע סופית בתקופה זו".⁸¹

הממשלה שאפה להכשרת הקרקע המדינית להמשך המאמץ הצבאי, הכרוך בהפרת ההפוגה.

בפרוס ההפוגה השנייה באו אל בן-גוריון נציגי יישובי הנגב, שנותרו מנותקים אחרי קרבות 'עשרת הימים', ותינו לפניו את מצבם. הם ביקשו לברר מה צפוי להם. בתשובה כתב להם בן-גוריון, שהממשלה רוצה "להגיע לאילת ולבנות בתוכה נמל, שדה תעופה, מחנה צבאי, עיר והתיישבות חקלאית סביבה".⁸²

באוגוסט החלה רכבת אווירית להטיס אספקה לנגב הנצור, ואף להחליף את הכוחות. המטוסים טסו למינחת ליד רוחמה, ומהמחצית השנייה של ספטמבר גם למינחת ליד תקומה (במקומה הראשון, מדרום לכביש עזה-באר-שבע). כינוי המבצע — 'אבק' — ציין את ענני האבק המיתמרים בנחיתות ובהמראות. בהתקרב עונת הגשמים גבר החשש שגשמים ישבשו את כשירות המינחתים.⁸³

בחודשי ההפוגה השנייה הוגברה ההתיישבות, ומספר הכשרות מגויסות שוחררו מן הפלמ"ח ועלו להתיישב באתרים שהוגדרו כ'משלטים' — הראשונים ששוחררו (באוגוסט 1948!) הקימו את הקיבוצים יזרעאל (זרעין) מדרום לעפולה, ויפתח (בלידא) בהרי נפתלי — יישובים שהיו מאורגנים ב'הגנה המרחבית', שימשו בסיסים לכוחות שדה והחזיקו בקווי חזית ארוכים, וכך תרמו ליכולתו של הפיקוד העליון לרכז כוחות שדה למאמצים התקפיים בגזרות צרות — תרומה חיונית ביחסי הכוחות הכמותיים הקשים מול צבאות ערב.⁸⁴

משה שרת, שר החוץ, קבע לפני גמר ההפוגה הראשונה, שתוכנית החלוקה התבססה על סיכוי לדוֹקיום, ולכן ההנהגה היהודית קיבלה את התוכנית כ"פשרה קשה, הכרוכה בקורבנות ובוויתורים חמורים מאוד מצדנו"; אבל קווי החלוקה זקוקים לתיקון "לאור הסכנות שנתגלו לשלומה ולשלמותה של המדינה עקב התקפת הערבים, ולאחר התוצאות שהשגנו בהודפנו התקפה זו".⁸⁵

ההפוגה התמשכה והממשלה ראתה את הסכנה הנשקפת למדינה, אם ימשיכו הצבאות הפולשים לחנות בארץ ולכפות כוונות מתמדת. בן-גוריון הגדיר את ההפוגה כ"אחד האמצעים לשבירת רצוננו", ואף כמזימת בריטניה להחליש את הערבים ולשעבדם, יחד עם היהודים, לצרכיה.⁸⁶ שרת אמר לברנאדוט, שההפוגה מהווה 'מלחמת התשה', וטען שהיא מציגה את ישראל במצב קשה "לבלתי נשוא".⁸⁷

⁸¹ בן-גוריון, **בהילחם**. עמ' 264. כותרת הנאום: "מערכה משולבת". ההדגשות במקור.

⁸² בן-גוריון, **מן היומן**, עמ' 274.

⁸³ סא"ל אורי דרומי, "מבצע 'אבק' 1948: הישג, סיכוי והחמצה", **מערכות**, 294-295, עמ' 91-98. המצרים ניסו לתפוס את חרבת מחאז (בין פלוג'ה ורוחמה), כדי ליירט את הטיסות. על הקרבות בסוף ספטמבר עד תחילת אוקטובר ראו אל"מ (מיל) אורי אלגום, "קרבות חרבת מחאז", **שם**, עמ' 99-106.

⁸⁴ אורן, **תרומה**. עמ' 222-228.

⁸⁵ שרת, עמ' 253, דברים ב' 5.6.48.

⁸⁶ בן-גוריון, **בהילחם**. עמ' 227.

⁸⁷ שרת, עמ' 289.

ברנאדוט היה מודע לסכנה, שאם לא יימצא הסדר מדיני בעצרת האו"ם המתכנסת בפאריז ב' 21 בספטמבר, "יתשבר ההפוגה והשאלה תוכרע סוף, סוף על ידי שימוש בכוח".⁸⁸ באמצע ספטמבר הגיש המתווך לאו"ם את תוכניתו המעודכנת, שבה נסוג מהצעתו למסור את ירושלים למלך עבדאללה, ושב להצעת הבינאום של האו"ם. את הגליל הציע שוב לתת לישראל, אך את הנגב אמר שוב להפקיע מידיה, מקו מגידל-פלוג'ה דרומה.⁸⁹

ב' 17 בספטמבר רצחו אנשי לח"י את המתווך בירושלים. עצרת האו"ם נתכנסה באווירת אבל על האיש שנפל בשליחות השלום. מזכיר המדינה האמריקני ושר החוץ הבריטי הירבו בשבחו, והצעתו עטתה הילה של צוואה.

פילוג המחנה הערבי וכינון ממשלת 'כל פלסטיין' בעזה

המכות שספגו צבאות ערב בקרבות 'עשרת הימים' העמיקו חשדות הדדיים בין מדינאים ומפקדים, וכל מפקד, כאמור, הסיק שהוא יכול לסמוך על כוחו בלבד. כאמור, ב'עשרת הימים', נשברו גם הפלסטינים בלוד, ברמלה ובגליל התחתון. בסוף יולי נכבשו כפרי 'המשולש הקטן'⁹⁰ בכרמל. מאותה עת לחמו הפלסטינים רק בהגנת כפריהם, בחסות חילות המשלוח, או כמתנדבים בלגיון ובצבא העיראקי, כיחידים או במסגרת יחידות.

כשנתפרסמו הצעות ברנאדוט, כבר נודע דבר הפילוג הערבי. הצבאות ההאשמייים — הלגיון וצבא עיראק — שלטו במזרח ירושלים ובשומרון. בהר חברון, שבו התבססו מצרים מתנועת 'האחים המוסלמים', היתה שליטתו של הלגיון מוגבלת. לעומת זאת, בחסות מצרים ומדינות הליגה, הוקמה בעזה, ב' 20 בספטמבר 1948 ממשלת 'כל פלסטיין' של נאמני המופתי, במגמה לערער על תוקף שלטונו של עבדאללה ב'גדה המערבית'. התפלגות הערבים שירתה את המדיניות והאסטרטגיה הישראלית.⁹¹

האם כינון 'ממשלת עזה' מעיד על מטרת המלחמה הערבית? לפי מעשי מדינות ערב בשטחי הכיבוש, אין אות לכך שהן רצו בעצמאות פלסטינית, אלא להיפך. כאשר היה נדמה שתתחיל הפוגה ב' 2 ביוני 1948, הגיח הלגיון ב' 1 ביוני ממרגלות ההר כדי 'לקבוע עובדה', לתפוס את לוד ורמלה ולהשתלט על המאחז הפלסטיני האחרון. ירדן ומצרים כוננו ממשל צבאי; קאוקג'י שלט בגליל המרכזי (לכאורה מטעם הליגה,

⁸⁸ ברנאדוט, עמ' 185.

⁸⁹ שם, עמ' 188-193.

⁹⁰ בשם 'המשולש הקטן' כונה השטח שבין עין'עזאל-ג'בע-איג'זים (כיום: עין אילה, גבע הכרמל, כרם מהר"ל), שתושביהם הגנו בחירוף נפש על כפריהם ונטשו אותם רק ב' 25.7.1948, לאחר מערכה קשה נגד כוחות צה"ל במבצע 'שוטר'. לוחמי 'המשולש הקטן' הצטרפו לכוחות הלוחמים תחת הפיקוד העיראקי ב'משולש הגדול' — טול'כרם-שכס'ג'ינין.

⁹¹ ראו דיונו של מ' פעיל באינטרסים של כל מדינה ערבית במלחמה, פעיל, **פלסטיין**, עמ' 471-480. הערכה חדשה ראו אצל סלע, על 'עתידם של שטחי הכיבוש הערביים כבעיה בין-ערבית', ועל "ממשלת כל-פלסטיין" והסתלקותה מעזה בעת מבצע 'יואב', סלע, עמ' 172-186. עמדת ישראל נוכח הקרע הבין-ערבי והיריבות בין עבדאללה והמופתי על השליטה ביהודה ובשומרון משתקפת בדברי מ' שרת: "החלק הערבי של הארץ מה יהא עליו", שרת, עמ' 307-309. וליד ח'אלדי טוען שישראל ניצלה את הניגודים הבין-ערביים, ומדגים זאת במבצעי ההכרעה, מ'יואב' ואילך. ראו "האסטרטגיה של ישראל בעיני הערבים", **מערכות**, קנה, עמ' 7.

ולמעשה — בחסות סוריה); בהר חברון התחרו המצרים בירדנים; לערביי הארץ לא ניתן ייצוג בשלטון. בהמשך המלחמה גבר המפריד על המאחד, וצבאות המשלוח סיפחו למעשה נתחים מהארץ למדינות השכנות.

התעצמות ורכש בזמן ההפוגה

שני הצדדים עשו ככל יכולתם להתעצם בכוח אדם ובציוד לחימה, למרות האמברגו והפיקוח של משקיפי האו"ם. חילות המשלוח תוגברו כאמור, והגיעו לכ־65,000 איש, שהיו מאוגדים ב־17 כוחות חטיבתיים וביחידות מרחביות נוספות. בהפוגה הראשונה נאלץ צה"ל לקרוא לאימונים צעירים בני 17 (ילודי 1931), ואחר כך גייס את רובם. הצבא גייס עולים (תוך עקיפת פיקוח האו"ם), והחזיק 12 חטיבות, אבל התקשה לקיים מצבת לוחמים בגדודים, וחלק מהחטיבות כללו רק שני גדודים. מצד שני, הקימו רוב החטיבות יחידות סיור ממוכנות.⁹²

המאמץ הישראלי לרכוש ציוד כבד בחו"ל הניב הישגים. חיל האוויר הצטייד במטוסי קרב, בעיקר בצ'כוסלובקיה. בכוחות היבשה נקלט רכב קרב — נרכשו קומץ טנקים, ובעיקר זחל"מים ושריוניות - שצריחיהן הורכבו בארץ — וכן תותחי שדה. חיל הים חימש כלי שיט, ורכש באיטליה ציוד לחבלה ימית. הרכש שנקלט בארץ העניק באותו סתיו לצה"ל יתרון חימוש.⁹³

מבצע 'יואב' עד מבצע 'חורב', אוקטובר 1948 - ינואר 1949

מגמות ותוכניות ישראליות לקראת חידוש הלחימה

בתחילת ההפוגה העריך ראש אג"ם (אגף מבצעים), שצה"ל יהיה מוכן למערכה בראשית ספטמבר, ובממשלה הוצגו שתי משימות אסטרטגיות: סילוק הסכנה שנשקפה עדיין לירושלים וגאולת הנגב מהמצור.⁹⁴ כשהועלתה 'צוואת' ברנאדוט לדיון, גיבשה הממשלה טיעון לתיקוני גבול, וב־23 בספטמבר 1948 הודיע שרת למועצת המדינה, שיתבע בעצרת האו"ם את כל מרחב החלוקה (לרבות הנגב הצפוני ויישוביו המנותקים, והנגב הדרומי עד מפרץ אילת), וידרוש שלושה תיקונים: "ירושלים [העברית] והגישה אליה", יפו, ו"הגליל כולו" (לרבות הגליל המרכזי, שטרם נכבש).⁹⁵

'צוואת' ברנאדוט חייבה את הממשלה להכריע אם לפעול באופן צבאי והיכן. בן־גוריון הציג שלוש אפשרויות להתקדמות מן ההפוגה: הסכם יהודי-ערבי, החלטת האו"ם או הכרעה צבאית. הסכם לא נראה בעין; על החלטת האו"ם לא ניתן היה לבנות, מחשש שהאו"ם יפעל למימושה של 'צוואת ברנאדוט'; וכך

⁹² על הקמת יחידות ממוכנות ראו: ברזנר, עמ' 188-194.

⁹³ על רכש, ייצור וארגון ההדרכה בשריון ראו שם. עמ' 180-187. לפי ע' אילן, תקופת מחצית אוקטובר עד תחילת נובמבר היא "צומת ההכרעה" השלישי, אילן, **אמברגו**, עמ' 24-25. על "הרכש הציכ"י" ראו שם, עמ' 166-188, על מטוסי הקרב ראו שם. עמ' 174-178. טבלת הרכש, אוקטובר 1948, ראו שם. עמ' 270.

⁹⁴ בן־גוריון, **מדינת ישראל**, עמ' 293.

⁹⁵ שרת, עמ' 299. דיונו בגבולות ראו שם, עמ' 296-305. דרישתו לירושלים חלה על החלק היהודי, עמ' 304.

נותרה "רק הכרעה צבאית שלנו".⁹⁶

המטכ"ל גיבש תוכנית למתקפה במרכז נגד החזית העיראקית, אולם על פי דרישת ראש הממשלה התכוון להעתיק את המאמץ לחזית הלגיון. ב־26 בספטמבר הציע בן־גוריון לממשלה מתקפה לכיבוש "חבל חברון ובית לחם בדרום, וכל השטח שבין לטרון וצפון רמאללה עד יריחו ועד ים המלח".⁹⁷ למעשה הציע לכבוש את כל יהודה ושומרון: הבסת הלגיון היתה כופה על העיראקים לסגת לעבר־הירדן. הצעתו נפלה על חודו של קול, כי היו שרים שחששו מתגובת האו"ם על מתקפה לאחר רצח ברנאדוט.⁹⁸ בן־גוריון ראה בהחלטה זו 'בכייה לדורות'.

כפי שישתברר להלן, הועבר המאמץ האסטרטגי דרומה. בהמשך המלחמה רוכזו המאמצים העיקריים בדרום ובנגב - במערב - נגד הצבא המצרי (במבצע 'יואב'), ובמזרח - נגד הלגיון (במבצע 'אל ההר').⁹⁹

לאחר שהממשלה דחתה יוזמה התקפית במרכז, הציע בן־גוריון, ב־6 באוקטובר 1948, לפרוץ לנגב כדי "לחסל את הכוח המצרי". הוא העריך, שאם אחרים לא יתערבו "נשתלט על כל רחבי הנגב עד ים המלח ועד ים־סוף", ואם לא יתגבר הלגיון את כוחו בהר יהודה, "אולי נוכל להיכנס לחברון ובית־לחם". הוא העריך שהצבאות ההאשמייים לא יתערבו, בגלל הקמת 'ממשלת המופתי' בעזה, ועם זאת חשש שהעיראקים עלולים להגיב, ואז ייגרר לכך גם הלגיון.

משיקולים אלה החליטה הממשלה לפתוח במבצע 'יואב' בנגב ולהמתין לתגובות בין־עצמיות; גם מבצע 'אל ההר', שנועד לפגוע בכוח המצרי בהר יהודה, ייצא לדרך, בהתאם לאפשרויות ובהחלטה להימנע מלהיתקל בלגיון.¹⁰⁰

מבצעי 'יואב', 'אל ההר' ו'חירס'

במחצית אוקטובר נפתח השלב המערכתי החמישי במלחמה, שלב מתקפות ההכרעה בדרום ובצפון.

מבצע 'יואב' נפתח בליל 15-16 באוקטובר. ב־19 באוקטובר הורתה מועצת הביטחון על הפסקת אש, אך ישראל תמרנה כדי להשהות את התחלתה עד 22 באוקטובר. בינתיים הבקיעו כוחות צה"ל לנגב, ואגב כך כיתרו חטיבה מצרית בכיס פאלוג'ה, בין עירק־סווידאן ועיראק־מנשיה. ברצועה עזה לא ניתן להכריע את

⁹⁶ בן־גוריון, **מדינת ישראל**, עמ' 293.

⁹⁷ **שם**, עמ' 288 (נאמר בטעות, שהצעתו התגבשה בתחילת אוקטובר). לפרשנות שונה של הדיון הזה - ראו מאמרו של טל בקובץ זה.

⁹⁸ **שם**, **שם**.

⁹⁹ חוקרי התקופה חלוקים בנושא המניעים להחלטות הנוגעות לחזית הירדנית ובמשמעותן. דן שיפטן הגדיר את יחסי ישראל-ירדן במלחמה כ"עיסקה דה־פקטו", בספרו **אופציה ירדנית**, יד טבנקין: 1986. תגובתי ראו "עסקה דה־פקטו? מדיניות ומבצעים במרכז הארץ, סתיו 1948", **מערכות**, 311, עמ' 39-53. תגובתו ותשובתי ראו **מערכות**, 312-313, עמ' 39-45. תגובת מ' גזית על "מיתוס העיסקה" ראו **מערכות**, 314, עמ' 43-44. כן ראו מ' פעיל, "המדיניות והאסטרטגיה של בן־גוריון בגמר מלחמת העצמאות", **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 5, שדה בוקר 1955, עמ' 37 ואילך. על סתיו 1948 ראו שם, עמ' 42-47. ראו גם מאמרו של ד' טל בקובץ זה.

¹⁰⁰ בן־גוריון, **מדינת ישראל**, עמ' 295; בן־גוריון, **מן היומן**, עמ' 321. ראו אורן, **הנגב**, עמ' 400-403, ובפירוט אצל א' אורן, "באר־שבע במערכות הנגב...", **ספר באר־שבע**, ירושלים: 1979 (להלן: אורן, **באר־שבע**), עמ' 132-133, 137, 142.

המצרים, אך הזמן המתקצר נוצל לכיבוש באר־שבע.

במרכז פתחו הכוחות במבצע 'אל ההר' בליל 18-19 באוקטובר, הרחיבו את הפרוזדור דרומה עד עמק האלה, אך לא הצליחו לכבוש אה הר גילה בליל 21-22 באוקטובר, ובינתיים הכניס הלגיון תגבורת להר יהודה. מפקדי חטיבת 'עציוני' ו'הראל' רצו להמשיך במערכה, למדוה צו ההפוגה, אך הדעות במטכ"ל נחלקו, וב־גוריון פסק לשלילה, מטעמים מדיניים, מחשש שעוד פעולה, מיד אחרי חידוש ההפוגה, "תעשה רושם רע בעולם", וכוחות צה"ל ייתבעו לצאת בלחץ האו"ם, ולכן אין טעם באבדות שייגרמו. כמו כן סבר ב־גוריון, שאיום על בית־לחם ירגיז את העולם הנוצרי, ואין להתגרות בלגיון, כדי שלא יסייע למצרים; שכן אם ייגררו הלגיון והעיראקים לקרב, יתבטלו רושם הבדידות המצרית והקרע בליגה הערבית — והדבר יכביד על עמדת ישראל שלא לסגת מהנגב. עם זאת התיר ב־גוריון לחיל הים לפגוע באוניות מצריות בליל 22-23 באוקטובר, בהניחו כי הפעולה בים לא תגרום כל הסתבכות מדינית.¹⁰¹ פעולתה של יחידת החבלה של חיל הים, שהורידה את אוניית הדגל המצרית, 'האמיר פארוק' למצולות, הסתיימה 50 דקות לפני שחר ה־23 באוקטובר.

לאחר כניסת ההפוגה נמשכו פעולות מקומיות. נכבשו בית־ג'וברין ואזור נרחב ממזרח לכיס פאלוג'ה, וב־9 בנובמבר הוכרעה משטרת עיראק־סוידאן (מצודת יואב), וצומצם ה'כיס'.

הקרע במחנה הערבי אפשר לצה"ל לרכז את מאמציו נגד המצרים. בליל 16-17 באוקטובר אף הועברה חטיבת 'עודד' מהצפון לתגבר את המבצעים לנגב. אך ב־22 באוקטובר תקף קאוקג'י אה מנרה, כשהוא מנצל את הריתוק של כוחות צה"ל בנגב, במגמה לנתק את אזור החולה מצפון לביצות. התקפה זו סיפקה לצה"ל עילה לצאת למתקפה כוללת בחזית הצפונית, במגמה להשתלט על הגליל המרכזי, להשמיד את 'צבא ההצלה' ולייצב את הגבול הצפוני על קו הגבול המנדטורי. לאחר כישלון התגובות המקומיות של חטיבת 'כרמלי', בעוד קאוקג'י מרותק למנרה, עברה חזית הצפון למתקפה ממוקדת על הגליל המרכזי. במבצע 'חירם', בפיקודו של מ' כרמלי, לקחו חלק ארבע חטיבות ('כרמלי', 'גולני', 'עודד' - שהוחזרה מהדרום - והחטיבה הממונעת 'שבע'). במבצע סוכל ניסיון סורי לתגבר את כוחות קאוקג'י. צבאו הוכה, סולק מעבר לגבול, ולמעשה הוצא מהמערכה. המטרה להשמיד את 'צבא ההצלה' לא הושגה במלואה, ואולם הוא חדל מלהיות גורם משמעותי. כל הגליל נכבש, ואצבע הגליל הורחבה אל תוך שטח לבנון -

מערבה עד ואדי דובה, וצפונה עד הליטני.¹⁰²

¹⁰¹ ב־גוריון, **מן היומן**, עמ' 333 (22 באוקטובר); אורן, **באר־שבע**, עמ' 142.
¹⁰² על הרקע המדיני והמבצעי של מבצע 'חירם' ראו מאמרי "המערכות על הגליל במלחמת העצמאות", אצל א' שמואלי, א' סופר ת' קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, חיפה: 1985, עמ' 837-839; **מאחורי הפרגוד**, עמ' 170-171, 173-175. לדין נרחב ראו: ר' ארליך, **בסבך הלבנון, 1988-1918**, תל־אביב: 2000, עמ' 224-225.

גישושי משא ומתן ראשוניים עם מצרים וירדן

מבצעי 'יואב', 'אל ההר' ו'חירס' חשפו ביתר שאת את הפירוד הבין-ערבי. שליטי ערב נועדו בעמאן ב'23-24 באוקטובר, אך לא הגיעו להסכמה מעשית. הרמטכ"לים הערבים נועדו בקהיר בימים שבין 10 ו-13 בנובמבר, ותבעו מהממשלות לרתום את העמים והמשאבים ל'גיוס טוטאלי', אך הם ידעו היטב שדרישתם מופרכת, וממנה משתמעת הודאה בצורך להסתלק מהמלחמה. למעשה הם הסתפקו בהחלטה לחלץ את המצרים מכיס פאלוג'ה מזרחה, אך בשל חשדות הדדיים נתבטלה התוכנית.¹⁰³

עוד לפני מבצע 'יואב' פתחו נציגי משרד החוץ בגישושים אצל אנשי קשר בירדן ובמצרים. ב'8 באוקטובר דיווח אליהו ששון מפאריז, שהמצרים תובעים חלק מדרום הארץ, כדי שבעת מלחמה יינטשו הקרבות באזור זה ולא על אדמתם. כן סברו, שנוכחותם תמנע את סיפוח הנגב לעבר-הירדן והפיכתו לבסיס בריטי. המצרים הניחו, שירדן רוצה מוצא לים בעזה, אך הם עצמם רצו להחזיק בעזה, ותבעו לתת למדינות ערב מוצא לים בחיפה. ב'רגוריון הגיב: "יש להתנגד לכל סיפוח של איזה חלק של הארץ, בייחוד עזה, למצרים. זוהי הממלכה האדירה ביותר בשכנותנו, וכניסתה לארץ מסכנת את קיומנו".¹⁰⁴

לאחר מבצע 'יואב' חודשו הגישושים המצריים. עתה הם הסתפקו בדרישת הרצועה (עזה-רפיח-עוג'א), אך תבעו שישראל הסתלק משטחי הדרום שמחוץ לתחום תוכנית האו"ם (דהיינו מבאר-שבע ומבית-ג'וברין).

מאז קרבות 'עשרת הימים' ביקש עבדאללה לבסס את ממשלו ממערב לירדן, והעדיף הסדר עם ישראל על פני הסכנה שהלגיון יותקף. נכונות זאת גברה אחרי מבצע 'יואב'. בהפוגה חיזקה ישראל את מעמדה בירושלים וקיסרה אותה לשפלה בכביש חדש ובטוח — 'כביש הגבורה', ובצינור מים עב'קוטר, שהונח במקביל. המגעים עם ירדן התקדמו והניבו בסוף נובמבר 'הפסקת אש כנה' בירושלים, והסדר לנוכחות ישראלית בהר הצופים.¹⁰⁵ במקביל נקט המלך בצעדים כנגד האיום על מעמדו בקרב הפלסטינים. כבר באוקטובר כינס בעמאן את 'הקונגרס הפלסטיני הראשון', כתשובה להצהרת 'עצמאות פלסטיין' של 'ממשלת כל פלסטיין' המונעת בידי מצרים והמופתית. הישגי מבצע יואב סייעו בידי עבדאללה במגמה זו משום שניתקו את רצועת עזה מהשטחים שבשליטתו וצמצמו באופן מוחלט את כוח השפעתה של 'ממשלת עזה'. במהלך אוקטובר ונובמבר הוגברו הפניות (המאורגנות) של פלסטינים ש"ביקשו" את חסותו של עבדאללה, וב'1 בדצמבר נפתח ביריחו המפגש השני של 'הקונגרס הפלסטיני', אשר קבע אחדות פוליטית של פלסטיין ועבר הירדן בראשות המלך עבדאללה והפקיד בידי את האחריות לגורלם של הפלסטינים שבשליטתו.

¹⁰³ ב'רגוריון, **מן היומן**, עמ' 322-323. וראו הפנייה לת"י 1, שם בהערות.

¹⁰⁴ ב'רגוריון, **מדינה**, עמ' 312-316; ב'רגוריון, **מן היומן**, עמ' 323 (8.10.1948).

¹⁰⁵ ברנאדוט הסדיר נוכחות בהר המפורז ב'7 ביולי. עד ההסדר בנובמבר אירעו תקלות. ראו נ' לורד, **קורות מלחמת העצמאות**, מהדורה מחודשת, תל-אביב: 1989 (להלן: לורד), עמ' 552-554; משה דיין, **אבני דרך**, ירושלים ותל-אביב: 1976, עמ' 80.

המצרים והירדנים התכוונו איפוא להחזיק במה שבידם, ולא להסתכן בחידוש הקרבות.

מבצעי לוט ו'אסף'

בסוף אוקטובר שקל ברגוריון את המשך תנופת המבצעים בדרום ובגליל. בשובו ב־30 באוקטובר מסיוור בבאר־שבע, שמע כי בגליל עומדים לכבוש את מלכיה, והסיק: "עכשיו, לאחר שנדע פחות או יותר התגובה בעולם (לכך דרושים שניים־שלושה ימים), יש להתחיל במשולש [העיראקי]: לחץ על ג'נין, טובס וטולכרם. אם נגיע לשכם — ממילא תיפול רמאללה".¹⁰⁶

אך בפריז הואשמה ישראל בהפרת ההפוגה, בפתיחת מבצע 'יואב' ובהשהיית הפסקתו. הישגי מבצע 'חירס' החמירו את הלחץ, שכן ישראל גם הבקיעה לנגב וגם 'לקחה' את הגליל, שברנאדוט אמר 'לתת' לה תמורת הנגב. ב־4 בנובמבר החליטה מועצת הביטחון שצה"ל חייב לסגת לקווים שקדמו למבצע 'יואב', ולפנות לפחות את באר־שבע. נציגי ברית־המועצות פעלו למיתון ההחלטה, ושרת דיווח שהם פעלו "כאילו היו שליחים שלנו".¹⁰⁷

כשהחליטה הממשלה על מבצע 'יואב', היא ייחסה משקל מיוחד לעמדת ארצות־הברית, והכריעה בחיוב רק אחרי שהנשיא טרומן הסתייג מתוכנית ברנאדוט, בניגוד למזכיר המדינה שתמך בה בעצרת. אחרי החלטת מועצת הביטחון מ־4 בנובמבר החליט ברגוריון להמתין, מה גם שבאותה עת נבחר טרומן מחדש. הוחלט רק לעשות להכנעת כיס פאלוג'יה, כדי לפנות כוחות למתקפה.¹⁰⁸

באוו"ם נאבקה ישראל ליטול את העוקץ מהחלטת 4 בנובמבר, והשיגה את מבוקשה ב־16 בנובמבר, כשנתקבלה החלטה הקוראת לפתוח במשא ומתן ישיר או באמצעות ראלף באנץ', המתווך בפועל.¹⁰⁹ שרת הדגיש באוו"ם, שישראל לא תוותר על הנגב: "הוא עתידה של ישראל. שום חלק ממנו לא יוקרב ולא יוחלף".¹¹⁰ כמו כן טען, שהממליצים להרחיב את עבר־הירדן לעבר הגדה המערבית "משנים את כל הבסיס של חלוקת ארץ־ישראל המערבית ומוסיפים תוקף לתביעה של ישראל להרחבת שטחה".¹¹¹ בסופו של דבר לא התנגדה ישראל לסיפוח הגדה המערבית לירדן, אולם ביקשה לנצל הסכמה זו כדי לשמור בידיה את מלוא הישגיה הטריטוריאליים במלחמה.

מסוף נובמבר פעלו הכוחות בנגב לבסס את שליטתם ולהרחיבה. במבצע 'לוט' נע כוח במורד מעלה עקריבים לחצבה וחבר עם סדום. בתחילת דצמבר הובחנה מגמה מצרית לנעוץ טריז מחאן־יונס מזרחה, ונתעורר חשש שהמצרים יעלו על באר־שבע ממערב ומדרום. בהתקפת מנע — מבצע 'אסף' — השתלטו הכוחות על

¹⁰⁶ ברגוריון, *מן היומן*, עמ' 399 (30.12.1948).

¹⁰⁷ אורן, *באר־שבע*, עמ' 334-335.

¹⁰⁸ ברגוריון, *מן היומן*, עמ' 352 (5.11.1948); ברגוריון, *מדינה*, עמ' 322-327; שרת, עמ' 311-312.

¹⁰⁹ שרת, עמ' 334-335.

¹¹⁰ שם, עמ' 323.

¹¹¹ שם, עמ' 328.

עמדות מפתח בשטח הריק מיישובים עבריים, ממערב לרצועת עזה (אזור מגן היום) והיכו את המצרים שיצאו נגדם.

מבצע 'חורב', והמעורבות האנגלו-אמריקנית¹¹²

סירוב המצרים להיכנס למשא ומתן על שביתת נשק שימש לישראל תואנה למבצע שנועד להסיגם סופית אל מעבר לגבול — המשימה שלא הושגה במבצע 'יואב'. הממשלה קיוותה שהתערבות האו"ם תתעכב בעונת חג המולד וראש השנה האזרחית. מאז ההבקעה לנגב חששה הממשלה במיוחד מפני התערבות בריטית ישירה, ובן-גוריון הזהיר: "אין לנו כל עניין לתת למיסטר בוויין הכשר או אמתלה להתערב במלחמה זו בכוחות צבאיים בריטיים. די לנו בהתערבותו המוסווית, ואין צורך בהתערבותו הגלויה".¹¹³

בהקשר מדיני רגיש זה התחולל מבצע 'חורב' בין 22 בדצמבר 1948 ל-7 בינואר 1949. מטרתו הוגדרה: "מיגור כוח האויב הפולש וגירושו מגבולות הארץ".¹¹⁴ תחילה לא התכוונו הממשלה והמטכ"ל לחצות את גבול סיני, אולם יגאל אלון, מפקד חזית הדרום, אמר להתקדם עוג'א (ניצנה) לאבו-עגילה, כדי לנתק את כביש אלעריש-איסמאעיליה, הכביש היחיד למצרים, והציר היבשתי האלטרנטיבי היחיד למסילת הברזל מאלעריש לקנטרה.¹¹⁵

חטיבת 'גולני' פתחה במאמץ משני ברצועת עזה, וחטיבת הנגב וחטיבה 8 המשיכו במאמץ העיקרי בגיזרה המזרחית, לכיוון עוג'א (ניצנה), שנכבשה אחרי מסע מפתיע ב-27 בדצמבר 1948 לפני הצהריים. יגאל אלון הורה על ניצול ההצלחה, והגבול נחצה ב-28 בדצמבר סמוך לשעה 14:00. ואולם, לפנות ערב הופתע מפקד החזית, כאשר ראש אג"ם הורה להחזיר את הכוח (מועצת הביטחון עמדה לפתוח בדיון על המערכה). בכל זאת המשיכה מפקדת החזית את התקדמותה לאבו-עגילה, וקיבלה, בדיעבד, את אישור אג"ם לפשוט על המקום ולשוב מיד.

הצומת נתפס בבוקר המחרת, אולם עתה הורה מפקד החזית לעלות על אלעריש. כוח קדמי הגיע ב-29 בדצמבר לפנות ערב עד למרחק 10 ק"מ מדרום לבירת סיני, ותפס שני שדות תעופה. באותו יום הורתה מועצה הביטחון על הפסקת אש, והבריטים הזהירו שהם יגיבו חד-צדדית, כמתחייב מהחוזה הבריטי-מצרי משנת 1936. בליל 29-30 בדצמבר החזירה מפקדת חזית הדרום את הכוח הקדמי לאבו-עגילה. ראש הממשלה החליט למנוע התנגשות עם הבריטים והורה להעתיק את המאמץ לרפיח: "סיכמנו: ההתקפה

¹¹² ראו מאמרי: "מבצע 'חורב' והמעורבות של מעצמות המערב; דצמבר 1948 — ינואר 1949", אצל ג' גבירצמן ואחרים (עורכים), סיני, תל-אביב 1987 (להלן: אורן, חורב), עמ' 913-939.

¹¹³ בן-גוריון, בהילחם, עמ' 31.

¹¹⁴ אורן, חורב, עמ' 916-918.

¹¹⁵ פקודת מטה חזית ד' מ-15 בדצמבר, אורן, חורב, עמ' 918-919. מטכ"ל אג"ם קיבל עותק מהפקודה, ולא אסר על תנועה זאת. יצחק רבין, סגן מפקד החזית, העיד שהחזית החליטה מיוזמתה לקבל אישור מהמטכ"ל לאחר מעשה, י רבין, פנקס שרות, א, תל-אביב: 1979, עמ' 72-73. תיאור ההחלטות והמהלכים מנקודת הראות של החזית ראו ירוחם כהן, לאור היום ובמחשך. תל-אביב: 1969 (להלן: ירוחם), עמ' 223-256. הגירסאות על המבצע ממעיטות בתיאור הרקע המדיני. גירסת מ' שרת מהימנה בעיקרה (שרת, עמ' 337-349).

תכוון מעכשיו לקו עזה-רפיח. נטריד אלעריש לשם הטעיה. אם יבואו אנגלים — נחזור לגבולנו, לעוג'א. אם יגיעו לעוג'א — נילחם. אם אפשר — לטהר את קוסימה, לשחרר הדרך לעקבה".¹¹⁶

עדיין לא הוחלט לפנות את כל סיני, אולם למחרת בצהריים תבע שגריר ארצות-הברית להחזיר את הכוח אל מעבר לגבול, כדי למנוע מהבריטים להתערב. לפנות ערב נאמר לו, שניתנה פקודה להיסוג לעוג'א, אך השגריר עמד על דעתו לראות את בן-גוריון, ששהה בטבריה, בו בלילה (ליל 31 בדצמבר 1948 / 1 בינואר 1949) ולשמוע מפיו שהוא הורה לפנות את סיני. כדבריו, הוא לא רצה "הסתבכות עם הבריטים, אשר ה'הגנה' וצה"ל נמנעו ממנה עד כה".¹¹⁷ הכוח חזר לעוג'א ונערך לכיבוש צומת רפיח. למרות פינוי סיני אושרה תנועה בציר החוצה בתחום המצרי. בן-גוריון רשם:

כוחותינו חזרו לגבולות. הנקודה החלשה כגזרה המערבית היא רפיח, אולם הוא [אזור המחנות] מתפשט משני עברי הגבול. הכביש המוביל אליה מעוג'א אף הוא עובר בעיקר בצד סיני, ויש שהוא מתרחק 6 ק"מ מהגבול. אמרתי לו [לידין] שאין לחשוש לכך. זוהי גם רעתם של משה [שרת] וראובן [שילוח].¹¹⁸

חזית הדרום פתחה בשלב השני של המבצע, אך קשיים לוגיסטיים ומבצעיים הישוו את ההתקדמות. בינתיים הגיע המועד האחרון להפסקת אש לפי החלטת מועצת הביטחון מ' 29 בדצמבר 1948, וב' 5 בינואר 1949 ניתנה לאו"ם הסכמת ישראל לכניסתה ב' 6 בינואר בשעה 14:00, בתנאי שהמצרים יסכימו (המצרים כבר הסכימו להפסקת אש ולמשא ומתן על שביתת נשק,

¹¹⁶ בן-גוריון, **מן היומן**, עמ' 399 (30.12.1948).

¹¹⁷ בן-גוריון, **מדינה**. עמ' 336; השוו בן-גוריון, **בהילחם**. עמ' 348.

¹¹⁸ בן-גוריון, **מן היומן**, עמ' 397.



סיור פיפר במבצע "חורב"



טור שריוניות במבצע "חורב"

אך עיכובי תקשורת בין מצרים, האו"ם וישראל דחו את מועד הפסקת האש עד למחרת, 7 בינואר, 14:00). בליל 5-6 בינואר נאחזו כוח מ'הראל' בצומת רפית, אך בבוקר נהדף בהתקפת נגד משוריית, מפתיעה, בעת סופת חול. כוחות 'הראל' וחטיבה 8 לא הצליחו לשוב לצומת ביום, אך בליל 6-7 בינואר הציבו חסימה על כביש רפית-אלערש, כ-3 ק"מ ממערב לצומת. המצרים תקפו את החסימה שלוש פעמים ונהדפו. באותו יום נשלחו מטוסי קרב בריטיים לסייר מעל החזית. חמישה מהם הופלו, אלא שאגב כך נודע, שכוח ישראלי חוסם עדיין ממערב לגבול. לפנות ערב דווח לברגוריון על הנעשה בדרום, ומיד הוא שב למטכ"ל: "הידיעות שקיבלתי הדאיגו אותי. אווירונים בריטיים, הפלתם מעבר לגבול, אי הפסקת האש על ידי המצרים — ייתכן שהדברים קשורים. חזרתי לתלאביב".¹¹⁹

ישראל המתינה לתגובה בריטית אבל לא הסירה את החסימה. ב-9 בינואר הוברר, שהבריטים הסתפקו בהנחתת גדוד טנקים בעקבה. אך באותו יום תבע ראלף באנץ' להסיר את החסימה, כתנאי למשא ומתן ישראלי-מצרי, וארצות-הברית, שדרבנה את המצרים לפתוח במשא ומתן, תמכה בתוקף במתווך. ברגוריון הורה על פינוי המשלטים עד בוקר המחרת, ורשם את שיקוליו:

מבאנץ' יש מברק שהוא אינו מוכן לבוא לשיחות ברודוס, אם אין אנו משחררים [מפנים] את המשלטים. יהיו מה שיהיו כוונות אנגליה — הפגזה, איום או רצון להילחם — אין לנו עניין להתגרות עכשיו עם מצרים ואמריקה. ברור שמצרים אינה פועלת עכשיו יד ביר עם אנגליה, וחשוב [...] להיכנס אתה בשיחות ולקיים את ההפוגה, לפורר את החזית הערבית, ולהחליש השפעת אנגליה כמזרח, וגם לא להרחיק יותר מדי את אמריקה ו[לא] לתת יד לשטנה של בוויין בוואשינגטון.¹²⁰

למחרת הנסיגה הסביר משה שרת למועצת המדינה את השיקול המדיני כלפי האו"ם ובריטניה: ישראל פעלה על דעת עצמה "תוך התעלמות מהוראה האו"ם", אך נשמרה "מהתגרות בסמכותו ומהמריה גלויה ומפורשת של הוראותיו", והיתה ערה לחשש שמא "מתירים הצעדים שלנו את הרצועה לאנגליה [...] לעבור לצורות גלויות יותר ותוקפניות יותר של מלחמה נגדנו"; כי "אם ייכנס לתוך המערכה הכוח הבריטי [...] רעה תהיה נגד פנינו".¹²¹

כך הסביר שרת את מניעי המצרים ללכת לרודוס: בשלטון המצרי השתררה מבוכה ב-28 בדצמבר 1948, כשנרצח ראש הממשלה נוקראשי פחה. פעולה בריטית חד-צדדית היתה עלולה להפגין את אי היכולת המצרית להגן על התעלה, מה עוד שהצבא הבריטי חצץ בין המולדת המצרית וחיל המשלוח. חמישה

¹¹⁹ שם, עמ' 404 (ינואר 1949).

¹²⁰ שם, עמ' 407 (9.1.1949).

¹²¹ שרת, עמ' 342 (השוו שם, עמ' 346); שם, עמ' 345.

גורמים מנה שרת להחלטה המצרית :

ראשית — תבוסת מצרים במלחמה בכלל; שנית — האבדות הקשות שסבלה מצרים בשלב האחרון של המערכה בשטח, באדם ובציוד; שלישית — הפגנת יכולתנו לחדור עמוק לתוך שטח מצרים. אלמלא מורא אנגליה לא היה כוח רציני חוצץ בין אבר עגילה לבין הסואץ; רביעית — פחדה של אנגליה שנפל על מצרים: האיום שלהם להפעיל את החוזה האנגלו-מצרי מ-1936, חוזה שהעניק לבריטניה בסיס ימי באלכסנדריה ובסיס יבשתי-אווירי באזור התעלה. לא זו בלבד שמצרים סלדה ממנו, היא חששה פן אנגליה תתערב מבלי להיזקק דווקא לדרישה מצרית, ודבר זה היה עלול להעמיד את מצרים מחדש במצב של שיעבוד צבאי לאנגליה [...]; חמישית — הלחץ של ארצות-הברית על מצרים.¹²²

ניתן לסכם, שההתערבות האנגלו-אמריקנית, שמנעה את הכרעת המצרים ברצועה, סייעה למעשה את ההתמודדות הצבאית ופתחה שלב שבו ניסו שני המחנות לבסס הישגים מבצעיים במשא ומתן על שביתת נשק.

המשא ומתן על שביתת הנשק, ינואר – יולי 1949

מאז מבצע 'יואב' רצתה ישראל לקצר את המלחמה, לאור המעמסה הכלכלית הכבדה, שנבעה מגיוסם של כ-100,000 איש. בדיון בממשלה על אישור מבצע 'חורב' גרס בן-גוריון, שיידרשו עוד שתי 'פעולות', בנגב ובשרון, והסביר את הצורך בסיום המלחמה:

עלינו לעשות כל המאמצים לשלום ולכל הפחות — להפסקת המלחמה. ציבורנו שיכור ניצחון — מתוך אי-ידיעה, כמו שלפני שנה היה מפחד מצבאות ערב מתוך אידיעה [...] הגענו עכשיו לשיא המאמץ שלנו. לא נוכל לגייס הרבה יותר ממאה אלף. ביטחון — רק על ידי עלייה והתיישבות רבתי — נוסף על הצטיידות משוכללת. אלה מחייבות הפסקת המלחמה.¹²³

לאחר המבצע אמר שרת למועצת המדינה, שהממשלה נקטה קו כפול: הדיפת ההתקפה וההכרעה צבאית, ובו בזמן נכונות לשאת ולתת. שלושה גורמים הפכו את החתירה לשלום ל'צו מכריע':

ראשית, ההישגים הכבירים שהישגנו בשדה המערכה [...] שעלו לאין שיעור על כל מה שפיללנו ועל מה ששיער העולם [...] שנית, העול העצום של הוצאות מלחמה [...] ושלישית, ההכרח לכוון עכשיו את כל עוצמת כוחנו הכלכלי והארגוני לקליטת העלייה — כל אלה יחד הביאו את הממשלה לידי הכרה, כי עליה לחתור בכל הכוחות לחיסול המלחמה ולהקמת

¹²² המפקדים בשטח ובעקבותיהם החוקרים, חלוקים בהערכת משקלו הריאלי של הלחץ הבינרמצימתי, היינו - האיום הבריטי והתביעה האמריקנית. כאן הוצגו השיקולים כפי שבוטאו בהחלטות המדיניות. ראו דיון אצל אורן, **חורב**, עמ' 932-934, ושם גם דעות מפקדים וחוקרים, בהם מ' פעיל, שביקרו את החלטות הנסיגה. כן ראו נ' לורד, "האולטימטום הבריטי במבצע 'חורב'", **מערכות**, 294-295, עמ' 76-83; תגובת מ' גזית, **מערכות**, 297, עמ' 46-48; תשובת לורד, **מערכות**, 298, עמ' 46-47; ותגובתי, **מערכות**, 302-303, עמ' 43. ראו גם דיונו של מ' פעיל, הערה 88 לעיל, עמ' 47-58. עוד על פרשה זו ראו אצל נ' לורד, **בצבת המעצמות: ישראל ולחץ המעצמות בשלהי מלחמת העצמאות ומערכת קדש**, הוצאת מערכות, צה"ל 1990.

¹²³ בן-גוריון, **מן היומן**, עמ' 384 (19 בדצמבר). בן-גוריון קיווה להגיע לשלום בשיחות עם עבדאללה, אם האנגלים לא ימנעוהו.

שלום יציב בינינו ובין המדינות הלוחמות בנו.¹²⁴

השלב שהחל בגמר מבצע 'חורב' ופתיחת שיחות רודוס התאפיין בשילוב בין משא ומתן של המשלחות הצבאיות על שביתת נשק לבין פעילות צה"ל, שנועדה לחזק את הלחץ במשא ומתן ולנצל את ההישג הצבאי.

זהו איפוא השלב של 'דיפלומטיה צבאית' שבו פעלה ישראל לפי מטרות המלחמה שהתווה בן-גוריון עוד לפני שפרצה, ומאז תחילתה. על פי מגמה זו ביקשה ישראל בראש ובראשונה לממש את שליטתה בנגב, ושאפה לשפר קווים כדי להשיג את 'המינימום הביטחוני' בעיקר הרחבת השרון ופתיחת כביש עירון. לעיתים שולבו מאמצים צבאיים במשא ומתן:

- ב-5-10 במרס 1949 נערך מבצע 'עובדה' במטרה להציב כוח צבאי בנגב הדרומי, לרבות אילת. כן הורחק קו הגבול מצפון לבאר-שבע, ונתפסה עי'גדי לחוף ים המלח. בעת המבצע נמשך המשא ומתן עם ירדן, וכדי למנוע התנגשויות העלולות לשבשו, הוטלו על חטיבות 'גולני' ו'הנגב' הגבלות מבצעיות 'בלתי אפשריות' כלומר, נאסר עליהן לבצע פעילות תוקפנית נגד האויב, אלא אם יותקפו. המפקדים השכילו לעמוד בהגבלות ביחס לירדן, ואילו בגבול שביתת הנשק עם מצרים היתה הפרה מקומית של כללי הסכם שביתת הנשק הישראלי-מצרית, שהמצרים, משיקולים שלהם לא הגיבו עליה.¹²⁵

- במחצית מרס 1949 נערכו בשרון במופגן כוחות צה"ל למבצע 'שן תחת שן' (שת"ש), שנועד להאיץ בעיראקים לסגת מהשומרון. המבצע נמנע הודות לכך שבמשא ומתן עם ירדן הסכימה ישראל לכניסת הלגיון במקום העיראקים, תמורת שיפור הקו בשרון וקבלת עמק עירון.

ישראל גרסה הסדר במשא ומתן, בתנאי שלא יישאר בידי צבא פולש כל שטח שהוקצה לישראל על פי החלטת האו"ם. תביעה זאת היתה בין הגורמים להתארכות המשא ומתן עם סוריה.¹²⁶

במשא ומתן על הסכמי שביתת הנשק עם יריבותיה היתה ישראל מודעת למדיניות ארצות הברית, שטענה לעקרון הפיצוי הטריטוריאלי, וגרסה שבהסדר שלום — להבדיל משביתת נשק — על ישראל לפצות מדינה ערבית בשטח תמורת חריגותיה מתוכנית האו"ם. ישראל גרסה, לעומת זאת, שעל ההסדרים להיקבע במשא ומתן. ההסדר הצבאי בהסכמי שביתת הנשק נראה כצעד בדרך למשא ומתן המדיני על

¹²⁴ שרת, עמ' 337-338, דברים ב-11.1.49.

¹²⁵ על ההגבלות המבצעיות ועל הפרת כללי הסכם שביתת הנשק, לרבות חדירה אל מעבר לגבול המצרי, ראו ירוחם, עמ' 261-263, 260.

¹²⁶ שם, עמ' 268.

שלום, והמגמה להתקדם לשלום צוינה במבוא לכל הסכם.¹²⁷ במשא ומתן נקלעו מדינות ערב למצב קשה בעקבות המפלה הצבאית. יתר על כן, ההיענות המצרית גרמה לכל מדינה ערבית לעמוד במשא ומתן נפרד, תוך חשש מאי קבלת סיוע, במקרה שישראל תתקוף. מדינות ערב ניסו להחזיק בשלהן. בעיקר חששה עיראק מהתקפה ישראלית; היא רצתה להחזיר את חיל המשלוח מבלי שתיאלץ להכיר בישראל אף בעקיפין (באמצעות משא ומתן צבאי), ולכן רצתה להעביר את השומרון ללגיון. ישראל, כאמור, ניצלה את הפינוי העיראקי לשיפור גבולה בשרון ובעמק עירון. סוריה לא ראתה סיכוי להחזיק בכיבושה, והתפשרה על פירוז השטחים הקטנים שפינתה, כנגד פירוז שטחים בשליטת ישראל.¹²⁸

הסכמי שביתת הנשק על הסדריהם הארעיים — כגון שטחים מפורזים — שיקפו את ההנחה שבמהרה יחל גם משא ומתן לשלום.¹²⁹ ב־2 באוגוסט 1949, כשבועיים אחרי חתימת ההסכם עם סוריה, דיבר ראש הממשלה בכנסת על שביתת הנשק, הביע את הערכתו להישגים בקרבות ובמשא ומתן, והסביר את הנכונות ליטול סיכונים ולעשות ויתורים למען העתיד:

לפי החלטת עצרת-או"ם ב־29 בנובמבר ניתנו למדינת ישראל 14,920,000 דונם. רק בשליש משטח זה היה בידנו ממש. בבל החלק הדרומי, שטח של קרוב לעשרה מיליון דונם, לא היתה לנו כל אחיזה [...] עכשיו יש ברשות המדינה למעלה מעשרים מיליון דונם (20,662,000) [...] להלכה גדל שטחה בחמישה מיליון דונם, אך למעשה גדל השטח המוחזק בחמישה-עשר מיליון.

כחמישה מיליון דונם (4,912,000) נכבשו על ידי הצבא במערכות קרב [...] כחמש מאות אלף דונם (467,000) נוספו בדרכי שלום בהסכמי שביתת הנשק עם עבר־הירדן ועם סוריה. כתשעה מיליונים דונם [בנגב הדרומי] עברו לרשותנו (...) כלי קרבות ושפיכת דמים, בזכות הסכם שביתת הנשק עם מצרים.

(...) מי ויתר למי? נאמר בגלוי וכפשטות: גם אנחנו ויתרנו (...) כצעד לקראת שלום יציב, ומכל ההסכמים האלה יצאנו ברכוש גדול, פוליטי וטריטוריאלי (...) כל ויתור שלנו [...] הרחיב את גבולנו וחזק את מעמדנו כארץ, במזרח הקרוב ובעולם כולו [...] אינני שותף לאלה המצטערים על חודשי הדיון והמשא ומתן עם סוריה. ודאי היינו יכולים להשיג את משמר הירדן בלי כל משא ומתן, אך כדאי היה המשא ומתן (...) בשביל הניצחון המוסרי-הפוליטי של השגת משמר הירדן בלי השתמשות בכוח. גם ניצחון זה הרים את קרן ישראל בעולם בלי שיעורר רגשי נקמה ושנאה בלב שכנינו — ואל יהא דבר זה קל בעיניכם (...) בדרך זו נלך גם להבא. מדינת ישראל נאמנה לייעודה ההיסטורי, אין לה דרך אחרת.¹³⁰

¹²⁷ שם, עמ' 269; השווה ברגוריון, **מדינת ישראל**. עמ' 332.
¹²⁸ משמעות הפירוז היתה: איסור החזקת כוח צבאי באזור המפורז ושמירה על המצב הקיים ללא שינוי. תמורת פירוז ראש הגשר במשמר-הירדן נאותה ישראל לפרז את הרצועה שבשליטתה ממזרח לכינרת.
¹²⁹ סקירה על הסדרי שביתת הנשק ראו לורך, עמ' 637-642.
¹³⁰ ד' ברגוריון, **חזון ודרך**, א, תלאביב: 1951, עמ' 206 ואילך.

תוצאות המלחמה

ישראל - הישגים צבאיים ומדיניים

במערכות צבאיות, שנמשכו לסירוגין כ־15 חודשים, מסוף נובמבר 1947 עד מחצית מרס 1949, עמדו היישוב ומדינת ישראל במטרה המלחמה ההגנתית שקבעו לעצמם וסיכלו את מטרות המלחמה של הערבים. ההנהגה היהודית העזה והכריזה על העצמאות, התנגדות ערביי הארץ נשברה, והצבאות הפולשים נהדפו. למעלה מ־6,000 נפלו חלל (כ־1% מכלל האוכלוסייה היהודית), מהם למעלה מ־4,000 חיילים.

התמקדות המחקר בנושא הפליטים הערבים (ועל כך להלן) הותירה בצל את נושא הפליטים היהודים שנקלטו ביישוב היהודי, חלקם תושבי יישובים מאזורי לחימה שחזרו בסוף הקרבות לבתיהם; חלקם משכונות ספר עירוניות, שפנו או עברו לאזורי פנים. אומדן מספרם מסתכם ב־72,000: כ־35,000 מירושלים (כשליש מיהודי העיר), כ־20,000 משכונות הספר של תל־אביב-יפו והסביבה, כ־6,000 מחיפה וכ־11,000 מן היישובים בקווי החזית.¹³¹

בתחום שהוקצה למדינה היהודית בהחלטת האו"ם מ־29 בנובמבר 1947, לא נותר כל שטח בשליטה ערבית, ושטח המדינה הורחב עד לכדי 80% מארץ־ישראל המנדטורית, לעומת 55% ב'תוכנית החלוקה' של האו"ם. התוצאה המובהקת של המלחמה היתה עצם כינונה של מדינת לאום יהודית, כתשתית להגשמת המשימות הלאומיות - קיבוץ גלויות וכיבוש השממה.

בתוך המלחמה הגיעו ארצה ב־1948 כ־120,000 עולים. זרם 'העלייה הגדולה' גבר מתחילת 1949. כן הוקמו קרוב ל־100 יישובים חדשים עד לחתימת הסכם שביתת הנשק עם הוריה, חלקם יישובי ספר של משוחררי צה"ל. המדינה עמלה על הקליטה והפיתוח ככל שיכלה, בעודה נושאת בנטל הכלכלי העצום של המלחמה.¹³²

אך יותר מהגידול הטריטוריאלי וההתיישבותי חשובים השינויים המהותיים, לעומת גבולות תוכנית החלוקה:

- במקום שלושה אזורים נפרדים המקושרים בנקודות 'מחלף', הושגה רציפות מדין עד אילת. עם זאת, נותרו רצועות רגישות לניתוק: אצבע הגליל, השרון, פרוזדור ירושלים ודרום הנגב.

¹³¹ א' גולן, "פליטים יהודים במלחמת העצמאות", **יהדות זמננו**, כרך 8, ירושלים 1993, עמ' 217-242.
¹³² על העלייה ב־1948 ראו ברגורין, **מן היומן**. עמ' 398 (3.1.1949). על הקמת יישובים במלחמה ראו אורן, **תרומה**, עמ' 228 (רשימה - עמ' 234-235). דיון מפורט ראו אצל אסנת שירן, **נקודות עוז**. המרכז לתולדות כוח המגן ע"ש ישראל גלילי, משרד הביטחון - הוצאה לאור, תל־אביב: 1998, חלק ב, עמ' 117-55. על מימון מאמץ המלחמה ראו י' גרינברג, "המקורות למימון מלחמת העצמאות", אצל מ' נאור (עורך), **שנה ראשונה לעצמאות, 1948-1949**, חוברת עידן 10, ירושלים: 1988, עמ' 115-116.

- המערכות בירושלים ובדרכים אליה היקנו לישראל תנאים לחיזוק הקשר הגיאוגרפי בין השפלה לירושלים. ה'פרוזדור' המאוכלס ובו כבישים וצינורות מים, מהווה בסיס אסטרטגי ברכס ההר, למגננה ולמתקפה. הישג זה סיכל את תוכנית האו"ם לבינאום ירושלים, הכרוכה בקריעת 'לב העם' על 100,000 היהודים שבו. סיכול הבינאום אפשר את כינונה של ירושלים כבירת ישראל.
- הסכמי שביתת הנשק הותירו גם נקודות תורפה (מלבד השטחים הרגישים שנזכרו לעיל). עיקרן: השטחים המפורזים; מובלעת הר הצופים (שהקשר עמה התאפשר רק בהסכמת הירדנים); שליטת ירדן על הכביש הראשי תל-אביב-לטרון-ירושלים — עניין שהיה עקרוני יותר ממעשי — ועל הגישה לכותל המערבי (בפועל מנעה ירדן גם את המעבר בכביש זה וגם את הגישה לכותל המערבי).

ישראל עמדה במלחמת מגן ומעמדה הוכר גם בשטחים שחרגו מתחומי החלטת האו"ם מנובמבר 1947, אשר נכבשו אגב הדיפת הפולשים. אך היה זה מעמד מדיני ארעי, המעוגן בהסכמי שביתת נשק ולא בחוזה שלום. ב-11 במאי 1949, במלאת שנה לעצמאות, נתקבלה ישראל לאו"ם — ביטוי להכרה בינלאומית בתוצאות הצבאיות והמדיניות של המלחמה, שגובשו בהסכמי שביתת הנשק.¹³³

בטקס קבלתה של ישראל כחברה באו"ם הטעים שר החוץ, ש"המלחמה שנאסרה על ישראל, וכל מה שבא בעקבותיה, שינו כמה יסודות בתוכנית ההסדר שהתכוונה אליה החלטת 1947". הוא הביע את ביטחונו, שהסדרי השלום יתבססו על המציאות החדשה.¹³⁴

הערבים – מפלה צבאית ומדינית

אבדות ערביי הארץ במלחמת העצמאות ניתנות רק לאומדן, ונראה שנתוני האבדות של צבאות ערב גם הן בגדר אומדן. על פי ההערכות, נמנו 13,000 אבדות בקרב ערביי הארץ, וכ-3,600 מצבאות ערב.¹³⁵

הבריחה של מאות אלפים מערביי הארץ החמירה את המפלה: כ-650,000 ערבים היו לפליטים: קרוב למחציתם עזבו את בתיהם, פונו או גורשו לפני הפינוי הבריטי.¹³⁶

ישראל הסכימה לשיבת חלק מהפליטים, בתוך הסדר שלום, אלא שהסדר כזה לא הושג.

בעת פעולתה של ועדת הפיוס מטעם האו"ם ב-1949 העלה בן-גוריון את ההצעה, שישראל תקבל את רצועת עזה, על הפליטים שבה (שמספרם אז נאמד ב-150,000), כתרומה לפתרון בעיית הפליטים, אך ההצעה

¹³³ אותה עת כבר נחתמו הסכמי שביתת נשק עם מצרים, לבנון וירדן, אך טרם הסתיים המשא ומתן עם סוריה.

¹³⁴ שרת, עמ' 357.

¹³⁵ יי הרכבי, "אבדות הערבים ב-1948", **מערכות**, קסו, עמ' 5-11.

¹³⁶ סלע מסכם: 530-670 אלף (עמ' 166), וראו הערותיו על סיכומים שונים, שם, עמ' 173. לעומת גרסת הקטרוג של ב' מוריס על גורמי היציאה הערבית, ראו הערכותיהם של סלע בדיון על ההיסטוריוגרפיה של בעיית הפליטים, שם, עמ' 166-168; לורד, בתגובה על מוריס, מבוא, בלי ספרור, עמ' 45-48; תגובתי, הערה 63 לעיל.

נדחתה מיד.¹³⁷

מפלת צבאות המשלוח זעזעה את רוב המדינות הערביות, והתהוללו בהן הפיכות צבאיות. רק ירדן זכתה בהישג במלחמה — התבססותה ממערב לירדן ושליטתה בירושלים המזרחית ובהר הבית, המקודש גם לאיסלאם. המלך עבדאללה נרצח כאשר נודעה כוונתו לכרות שלום עם ישראל, אך השלטון נתקיים בידי בית המלוכה ההאשמי.

בהסכמי שביתת הנשק הכירו המדינות השכנות ('מדינות העימות' במונח העדכני) בעובדת קיומה של ישראל בתחומי 'הקו הירוק'. חרף העמדה של ההנהגה הישראלית המיוצגת בדברי שרת, כי "בארבעת ההסכמים באה למעשה לידי ביטוי מפורש ורשמי עובדת ההודיה של המדינות הערביות החתומות עליהם בקיומה של מדינת ישראל..."¹³⁸ נקטו הערבים בעמדה שונה. הם היטיבו להבחין בין הסדר צבאי והכרה מדינית לפי המשפט הבינלאומי. בעיני מנהיגי ערב ההסדרים היו מעצור אחרון למניעת שלום, ועמדת מוצא להמשך הלוחמות (Belligerency) באמצעים אחרים. ללוחמות הערבית הנמשכת היו שלושה היבטים עיקריים — מדיני, כלכלי וצבאי:

- ההיבט המדיני: ב-1949 נכשל בלוזאן ניסיונה של ועדת פיוס מטעם האו"ם לכוון 'שלום כולל' בין ישראל למדינות ערב. אף שישאל נתקבלה לאו"ם, סירבו מדינות ערב להכיר בה, החרימוה, וממילא סירבו לדון עמה בנושא השלום. משמע, הן כפרו בחוקיות קיומה של ישראל ואיימו על עצם זכותה להתקיים.
- ההיבט הכלכלי: הוטל חרם כלכלי ונעשו מאמצים לסכל פיתוח (במיוחד בשטחים המפורזים בצפון).
- ההיבט הצבאי: לאחר שהוכו בלוחמה סדירה, העתיקו מדינות ערב את פעילותן הצבאית לתהום הבלתי סדיר, צידו ואימנו מחבלים, נתנו להם בסיסים ושימשו למחבלים 'מדינות חסות' או אף 'מדינות אימוץ'.¹³⁹

ביטוי מתמיד ומובהק לשימוש בכוח צבאי היה ההסגר הימי. במלחמת העצמאות סגרה מצרים את תעלת סואץ לשיט אל ישראל וממנה, בניגוד לאמנת קושטא מ-1888; בסתיו 1949 היא הרחיבה את ההסגר למצרי טיראן; בספטמבר 1955 היא הכריזה גם על הסגר אווירי במצרים.

¹³⁷ מרדכי גזית, "גלגולי הצעת ברגורין ב-1949 לכלול את רצועת עזה על כל אוכלוסייתה בתחומי מדינת ישראל", **הצינונות**, מאסף יב (1987), עמ' 315-322.
¹³⁸ שם, עמ' 352; ברגורין, **מן היומן**. עמ' 450.
¹³⁹ עזאם פחה, מזכיר הליגה הערבית, הזהיר את ברנאדוט בהפוגה השנייה, שהערבים יעברו למלחמת גרילה לאין קץ, ברנאדוט, עמ' 181. סימן ראשון מובהק לגרילה בחסות צבא ערבי הוא פיצוץ משאבת לטרון ב-12.8.1948, אורן, 75; אלחנן אורן, **מבצע דני**, עמ' 218-220, 242.

הלוחמות הערבית מנעה מפעלי פיתוח ארציים חיוניים. הסורים סיכלו את בניית המוביל הארצי, שנקודת מוצאו נקבעה, לפי התוכנית, בשטח המפורז של משמר־הירדן. לפי שעה הוקם רק מפעל הירקון־נגב (שנחנך ב־1955). ההסגר המצרי בתעלת סואץ, ומסתיו 1949 גם במצרי טיראן, מנע פיתוח בנגב — אה בניין נמל אילת, מפעלי האשלג, מכרות תמנע. להתנכלות הסורית והמצרית היתה מטרה משותפת: למנוע את פיתוח הנגב בחרושת ובחקלאות, כדי שלא ייפתח לקליטת עלייה רבתי. המאמצים לסכל את הפיתוח ביטאו את המשך התוקפנות והלוחמות.

בוועידת לחאן, בקיץ 1949, נכשל הניסיון להתקדם משביתת נשק לשלום. יגאל אלון, שביקר את מדיניות הממשלה על כך שנכשלה בניצול ההישגים הצבאיים בויתוריה בהסכמי שביתת הנשק, גרס כי "ניצחנו במלחמה, אך הפסדנו את השלום".¹⁴⁰ המעצמות בהתערבותן,

בסוף המלחמה, מנעו מישראל להשלים הכרעה צבאית. אולם משטר שביתות הנשק נתן לישראל שהות לבצר את הישגי המלחמה, ולבסס את עצמאותה ועוצמתה.

¹⁴⁰ ירוחם, עמ' 247.

נספח: בן גוריון כמנהיג העם במלחמה

במלחמה ואחריה גברה ההערכה לבן גוריון, ויש שהרקיעה לכדי הערצה ופולחן אישיות. בביוגרפיה שכתבה ברכה חבס על בן גוריון הוא הוכתר בשם 'האחד ודורו', על משקל 'האחד בדורו'. יש שהוא תואר כעין 'אבי האומה' הכליכול, הנוהג לבדו במדינה ובעם (כשם שתורכיה המודרנית הכתירה את מוצטפא כמאל מנהיגה בתואר אתאטורק, 'אבי' הטורקים). יש שהוא תואר כ"נביא האוחז בחרב", ואף כאחד 'משיח', כביכול.

גדולתו של בן גוריון בהנהגה התבטאה לאו דווקא ביכולת להחליט ולכפות רצונו, אלא ביכולת ללכד סביבו תמיכה, שהספיקה לגבש רוב. אכן, לעתים נפלו הכרעות גורליות על חודו של קול, כמו ההחלטה להכריז על העצמאות. הכרעותיו לא היו אלתורים מפתיעים, פרי 'ניצוץ' אינטואיטיבי, אלא נבעו משילוב נדיר בין חזון מפליג אל העתיד לבין השתקעות במעשה שלפניו, חקירה ודרישה מדוקדקת, התייעצות ממושכת והתמצאות בפרטים ובשיקולים. ייתכן שלהט החזון חישל את כוח השכנוע של נימוקיו, לאור שיקוליו המפוכחים. כהמחשה לכוחו זה נצביע על שיתוף הפעולה שלו עם משה שרת במדיניות המלחמה. בולטת יכולתם של השניים להקשיב — ולשכנע, ולהחליט יחד ברגעי ההכרעה (יכולת שנשתבשה לאחר זמן, בגלל הקרע בין השניים בשנות ה-50).

מבין החלטותיו של בן גוריון בניהול המלחמה ניכר אותו צירוף של חזון והגשמה — במיוחד בהחלטה המוקדמת לעמוד על הנגב, בהוראה על מבצע 'נחשון', בדבקותו בירושלים, בהחלטות בעת מבצע 'יואב', ובשילוב בין מהלכים צבאיים לבין מגעים מדיניים במשא ומתן על הסכמי שביתת הנשק.

חוזק אופיו ותקיפותו — שהכבידו לא אחת על חבריו להנהגה האזרחית ולפיקוד הצבאי — בלטו בעתות משבר, כאשר דבק במשימה וריכוז כוחות למאמץ העיקרי (לעומת יכולת מיצוי המאמץ למען השגת המטרות שהתוו מראש בצד הישראלי, בולטים סטיית הערבים מהמטרות שהיתוו לעצמם, ופיצול מאמציהם). לצד דבקות זאת ניכר כושרו לאבחן את התמורה שהתחוללה במהות המלחמה מאז בלימת הפולשים, ומתגלית נכונותו לסגל את המדיניות לנסיבות, בעודו דבק בחזון המשקיף אל ה'מחר' שלאחר המלחמה.

הדחיפות העליונה של המאמצים הנדרשים ולחצי ניהול המלחמה תבעו יגיעה גופנית ומתח נפשי מתיש. בסופו של יום 23 במאי 1948, בימי הפלישה, הציפייה לנשק שיגיע והתכונה לקראת מתקפת-נגד בשער הגיא, הוא רשם: "שכבתי לישון 'הרוג' אחרי 48 שעות של נדודים".¹⁴¹ ב'6 ביולי הוא נפל למשכב, לאחר הדיונים בוועדת החמישה, ורק ב' 11 ביולי התאושש: "רק היום יכולתי לשוב למשרד. מאמץ ממושך

¹⁴¹ בן גוריון, *מן היומן*, עמ' 184.

למעלה משישה חודשים בלי הפסקה של יום מנוחה אחד נתן סוף־סוף אותותיו".¹⁴² לקראת סוף המלחמה גברו מיחושי הגב שלו, ומ־3 בדצמבר 1948 הוא החל לרחוץ בטבריה בסופי שבוע, בפקודת הרופאים. בעיצומה של מערכת הבחירות לכנסת, בינואר 1949, הוא חש בלבו, והרופאים ריתקוהו למיטה.¹⁴³ אולם בציבור ובצבא הוא נראה כמצבור של מרץ, כאיש איתן בגופו וברוחו.

כוח רוחו של בן־גוריון התעלה במלחמת העצמאות לאחד משיאיו, ואולי לגבוה בהם בהנהגתו רבת השנים. כמנהיג וכראש ממשלה הוא ניכר כ'צופה' מרחיק ראות, שהתריע בעוד מועד, וידע לנהוג את היישוב בארץ ולגייס את עזרת העם בתפוצות לאור חזון העצמאות.¹⁴⁴ כשר הביטחון ו'מצביא' המלחמה הוא ניכר בשקידתו על בניין הכוח הצבאי, ובהנחיותיו למטה ולמפקדים — כמדריך שהתווה מטרות והגדיר יעדים וקדימות. הוא 'ירד לפרטים', כי חש צורך במעורבות קרובה בקביעת דרכי הביצוע והמהלכים. בכך הכביד על העושים במחיצתו. יש שביקרוהו על מעורבות יתרה, ויש שראו בכך חשדנות ואי אמון. וכי יכול היה לנהוג אחרת? אילולא מעורבותו האישית, האם לא היה מתכחש לעצם אישיותו כחלוץ מגשים במו ידיו? כאדם הוא השקיע עצמו ללא שיור במשימות אשר נטלהטיל על עצמו — לכוון את העצמאות ולגונן עליה. אף אדיקותו ברישום 'יומן המלחמה' מבטאת את 'התגייסותו'.

בחיי הציבור הופיע בן־גוריון לא אחת כקנאי ללא פשרות לעמדותיו. הסופר שבתי טבת כינה את הביוגרפיה שלו בשם 'קנאת דוד'.¹⁴⁵ אכן, הוא היה איש הפולמוס הנוקב, יריב השש אלי ריב דברים. דווקא משום כך מסתמן פרדוקס: העמדות שעליהן הגן בלהט היו לא אחת מתונות ואף פשרניות — לעומת הנימה הקיצונית שבה פגע בקורבנות לשונו. בבניין הכוח הצבאי הוא נטש את נטייתו הראשונה לאסכולה הצבאית הסדירה, ומתוך התפשרות עם ראשי ה'הגנה', שעלו מתוך 'השורה' — שורת המתנדבים העממית ('ה'הגנה') — הוא הגיע לסינתזה שבהקמת צה"ל. במהלך המלחמה הוא שאף להכרעה צבאית, אולם שיווה לנגדו את השלום שמעבר לה, ונכון היה להתפשר למענו. במשא ומתן על שביתת הנשק הוא ביקש איזון בין תקיפות מדינית וצבאית לבין נכונות לפשרות ולוויתורים — למען הסיכוי לשלום יציב. זהו בן־גוריון המנהיג, המצביא והאדם של "שנת הגדולות והנצורות".¹⁴⁶

¹⁴² שם. עמ' 248. והמובאה אצל בן־גוריון, **יומן המלחמה**, כרך ב, עמ' 581 (11.7.1948).
¹⁴³ שם. עמ' 418 (26.1.1949); בן־גוריון, **יומן המלחמה**. כרך ג, עמ' 968 (8.2.1948); בן־גוריון, **מן היומן**. עמ' 423.
¹⁴⁴ תוך כדי המלחמה סערו לא אחת פולמוסים מפלגתיים, ואף בתוך מחנהו. מפא"י היתה נתונה ללחץ של מפ"ם מיסודם של השומר הצעיר, אחדות העבודה, מ' סנה ועוד - המפלגה השנייה בגודלה אז. הנהגת בן־גוריון במלחמה זכתה להכרה ולאמון בבחירות לכנסת הראשונה: מפא"י קיבלה 36% מהקולות (46 מנדטים), מפ"ם כ־15% (19), החזית הדתית - 12% (19), חירות - 11% (14).
¹⁴⁵ ש' טבת, **קנאת דוד: חיי דוד בן־גוריון**, ירושלים: 1976.

¹⁴⁶ בן־גוריון, **מן היומן**, עמ' 450 (2 באוגוסט); שם. עמ' 423 (24 בפברואר).